

KİŞİSEL SORUMLULUK BAĞLAMINDA MEVLÂNA VE EZELÎ YAZGI DÜŞÜNCESİ

Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Okumuş

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Özet:

Bu makalede esas itibarıyla Mevlâna'nın insan özgürlüğü problemine bakışını ele almaya çalıştık. Bilindiği gibi insanın özgürlüğü konusu, bireylerin sorumluluklarıyla beraber ele alındığında daha anlamlı bir neticeye varılabilir. Bu nedenle biz de makale boyunca Mevlâna'nın insan algısını oluştururken hangi parametrelerden hareket ettiğini ortaya koymaya çalıştık. Mevlâna'nın düşüncesine göre kişisel sorumluluk, Yüce Allah'ın ilim ve irade sıfatıyla doğrudan bağlantılı bir olgu olması hasebiyle düşünürümüzün, kendi iradeli fiillerinden sorumlu insan algısının geliştirilmesinde bu değere büyük bir atıfta bulunduğu görülmektedir. Mevlâna, insanın dünya yaşamındaki serüvenini açıklarken, daha ziyade kader, ecel, rızık, misak ve ruhların yaratılmış olduğu meclisi ifade eden bezm-i elest gibi temel kavramların etrafında örülen bir hürriyet anlayışından hareket ettiği görülmektedir. Bu bağlamda Mevlâna, insanın yaptıklarından mutlak manada sorumlu olduğunu dikte eden bir düşünce geleneğini de yerleştirmeye çalışmıştır denilebilir.

Anahtar kelimeler: Misak, kader, ecel, irade, cebir, özgürlük, gayb, sorumluluk.

MAWLANA AND HIS IDEA OF ETERNAL DESTINY IN THE CONTEXT OF PERSONAL RESPONSIBILITY

Abstract:

In this article, we generally tried to deal with the Mawlana's approach to the problem of human freedom. As is known, it can be reached more meaningful result whenever matter of human freedom is dealt to gether with the personal responsibility. Therefore we tried to put forth the parameters which he set out to constitute the human perception. According to Mawlana's thought, personal responsibility is directly connected

with the attributions of Divine Will and Divine Knowledge, and because of that he considers this fact important while he develops the human perception, who is responsible his voluntary acts. It is seen that Mawlana moves from the idea of freedom while surrounded with some basic concepts such *bezm-i elest*, destiny, one's appointed time (*ecel*), food (*rızık*), and *misak* while he explain the adventure of human being in the world. In this context, it can be considered that Mawlana tried to create a thought which hold human being accountable for his acts.

Key Words: Misak, destiny, *ecel*, will, compulsion, freedom, gayb, responsibility.

GİRİŞ:

XIII. Asır Anadolu'sunda yaşamış etkili bir düşünür olan *Mevlâna*, esas itibariyle tasavvufî düşüncenin kurucu atalarından sayılmaktadır. Bu nedenle de kendisi, yalnızca yaşadığı muhit itibariyle değil, genel olarak Müslüman halkın din anlayışının şekillenmesinde öncü kabul edilen büyük bir sûfî'dir.¹⁶⁵ Öyle ki günümüz İslâm algısı üzerinde yapılacak olan bir araştırma, bu gerçeği gözler önüne serecektir kanaatindeyiz. Zira Anadolu İslâmı denilen din algısı, bütünüyle olmasa da, büyük bir oranda sûfî eğilimden etkilenmiş, hatta daha gelişim basamaklarında bu algının etkisinde kalmıştır denilebilir.

Mevlâna, tasavvufî düşüncede sistem kurucu fikirleri nedeniyle, gerek yaşadığı devir itibariyle, gerekse de daha sonraki yüzyıllar nezdinde en etkili düşünce adamı olarak da bilinir.¹⁶⁶ Bu nedendir ki onun insan özgürlüğüne bakışı, takipçileri tarafından büyük bir dikkatle izlenmiş olmalıdır. Eğer klâsik mânâda kadercî bir eğilimden bahsedilecekse, bu algının baskın izleri onun düşünce formlarından takip edilebilir kanaatindeyiz. Zira onun *kaza*, *kader*, *ilim*, *ecel*, *rızık* ve *elest* kavramlarını tanımlayışı, tam olarak günümüz kaderciliğiyle at başı giden bir içerikle ifadelendirilmiştir.

Kişisel özgürlükler noktasında ilâhî belirlenimden yana tavır takınmış olan sûfî düşünce, tarihsel olarak insanlığın kadîm zamanlarında husûle gelmiş olan zengin bir tecrübe olarak da bilinir. Farklı toplumsal katmanlardaki gelişim seyri itibariyle de büyük bir değişkenlik gösteren bu düşünce şekli, esas itibariyle insanlığın merkezî düşüncelerinden birisi olarak kabul edilebilir. Mamafih bu fikrî eğilimin tarihsel olarak pek çok toplumda bir şekilde var olmuş olması gerçeği, bu kanaatimizi daha da güçlendirmektedir.

Bu çalışmamızda, büyük mutasavvıf Mevlâna'nın insan algısını da şekillendirmiş olan ezeli yazgı düşüncesi üzerinde durmak istiyoruz. Onun varlığın yaratılış amacına da uygun olarak açıkladığı şekilde, insanın yaşamı boyunca kendi yaptıklarından sorumlu olması ilkesi, görünür âlemdeki hesabımızın da ana değişkenidir. Mevlâna, insanın iradeli veya iradesiz bir şekilde gerçekleştirmiş olduğu her fiilini ezeli ilim bağlamında ele

¹⁶⁵ Mehmet Aydın, *Mevlâna ve Sufizm*, NKM Yayınları, Konya 2001, s. 15-16.

¹⁶⁶ Bediüzzaman Fûrûzanfer, *Mevlâna Celaleddin*, çev: Feridun Nafiz Uzluç, MEB Yayınları, İstanbul 1997, s. 63-72.

almakla kalmayıp, bu ayrımını da ilim-fiil önceliği üzerinden hareket ederek tasarlamıştır. Onun yazgı anlayışına göre, Yüce Allah'ın ezeli, sonsuz ve mutlak olan ilmi, kişilerin sonradan gerçekleştirmiş oldukları her çeşit fiilden daha öncelikli olması hasebiyle, adı geçen eylemler, yaşadığımız dünyadaki sorumluluk alanımızı oluşturan temel ilişkiler bütünü olarak da düşünülmelidir.

Hâlihazırda bu düşüncenin dînî ve fikrî kaynakları, bütünüyle İslâm düşüncesinin ana kaynaklarından bağımsız olarak ele alınamaz gibi görünmektedir. Bu nedenle denilebilir ki *İslâm düşüncesi*, tasavvufî algının şekillenmesindeki başat aktörlerden birisi, belki de en önde gelen nedenidir. İslâm, ilgili düşüncenin kalkış noktasındaki ana saik idiyse de, varış noktasındaki bütüncül bir birliktelikten söz edilemez. Nihayetinde bu fikrî eğilime uygun olarak gelişen her düşünsel birikim, kaynak itibariyle *vahiy kültürü*'yle de organik bağlantılar kurma eğiliminde olmuştur. Bu süreçte ilâhî metinlerin anlaşılma biçimleri de sûfî anlam formlarına uygun bir tarzda gelişmiştir denilebilir. Bu durumda denilebilir ki, düşünce simetrisi olarak tasavvufî yaklaşım içerisinde yetişmiş olana Mevlâna'nın, fikrî altyapısını oluştururken başta *Kur'an-ı Kerim* olmak üzere *Hadis-i Şerif*'lerden de büyük bir oranda yararlandığı görülmektedir. Belki de sırf bu nedendir ki onun düşünsel malzemesi, yukarıda ifade edilmiş olan iki temel kaynaktan azamî derecede beslenmekle, İslâmî bir çizgi içerisinde kalmayı başarabilmiştir. Öyle ki onun tasavvufî düşüncesi, gelişim basamaklarında bu gibi kaynaklar üzerinden gidilerek yeniden kurgulanmıştır.

Mevlâna'nın insan özgürlüğüne bakışını ortaya koymaya niyetlendiğimiz bu çalışmamızda, ilk olarak onun kaza, kader, ilim, ecel, rızık ve bezm-i elest kavramlarını nasıl ele aldığı üzerinde duracağız. Kanaatimizce onun insan algısı da temel olarak bu kavramlar üzerinde şekillenmiş olan güçlü bir algıya dayanmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla, düşünürümüz Mevlâna'nın kişisel özgürlüğe bakışı, bu kaderci algının etrafında şekillenmiş olan parametrelerden bağımsız olarak ele alınamaz. Çünkü onun kişisel özgürlük değerleri, öncelikli olarak ezelde belirlenmiş olan kaza-kader anlayışı içerisinde bir yerde durmaktadır. Bu yüzden de ilgili kavramların açılımı, bizleri Mevlâna'nın kişisel özgürlük algısının merkezine taşıyacaktır.

Mevlâna, içerisinde yaşamış olduğu dinsel kültürün baskın değerlerini düşünce çizgisi itibariyle büyük bir titizlikle korumuş görünmektedir. Bu nedendir ki o, Ehl-i Sünnet din algısının kader formunu diyaloglarında sıklıkla kullanmıştır denilebilir. Bilindiği gibi bu düşünce formu, genel olarak ezeli yazgıyı ön plana çıkardığı için, insanın özgürlüğünü önceleyen bir şekilde kurumsallaşmamıştır. Düşünürümüz Mevlâna da, esas olarak bu şekildeki bir insan algısının üzerinden giderek, kaza ve kadere karşı gelinemeyeceği fikrini büyük bir dikkatle işlemiş, hatta Müslüman halkın bu teslimiyetten sapmaması gerektiğini de dikte ettirmiştir.¹⁶⁷

¹⁶⁷ Ethem Cebecioğlu, *Mevlâna Üzerine Bazı Notlar*, Sami Efendi Vakfı Yayınları, Ankara 2010, s. 26-29. Mehmet Önder, *Mevlâna ve Mevlevilik*, Aksoy Yayınları, İstanbul 1998, s. 28. Franklin Lewis, *Mevlânâ*

Buna mukabil Mevlâna, zaman zaman nisbî olarak kişisel özgürlüğe kapı aralayan yorumlar yapmaktan da geri durmamış gibi görünmektedir. Ancak onun kişisel özgürlük anlayışı, neticede itibariyle ilâhî tasarrufun mutlak sınırlarını aşamaz bir nitelikte belirlenmiş olduğundan maada, hiç kimse kendisi için ezelde tayin ve tespit edilen şeylerin dışına çıkamaz. Bizler için ezelde tespit edilmiş olan bu hâl, ebedî yaşamımız için en doğru tercih olarak var kılınmıştır. Bu minvâl üzere işleyen her durum, kişiler için ezeli ilimde mutlak olarak kayıtlıdır. Bu yazgının insanoğlu tarafından bilinmeyişi ise, onun eylemlerinden sorumlu oluşuna bir hâlel getirmez. Neticede bizler hakkımızda ezelde tespit edilenleri bilmeden eylem yaparız. Zira biliriz ki ezelde yapılmış olan bu tespit, Yüce Yaratıcı'nın ilâhî adâleti üzere kayıt altına alınmıştır.

Mutlak özgürlük ile mutlak cebir anlayışının ortasında bir yerde duran Mevlâna, klâsik kader algısı diye tarif edilen şeyin somut bir örneği gibi durmaktadır. Onun mücadele ettiği gruplar ise, İslâm düşünce tarihinde Kaderiye ve Cebriye olarak bilinen oluşumlardır.¹⁶⁸ Bu nedenle onun insanın iradesini iptal eden mutlak cebir için söyledikleri şeyler, pek yabana atılacak cinsten ifadeler değildir. Ancak kişisel özgürlüğü öne çıkarmaya çalışan gruplar için söyledikleri şeylerin ise, kanaatimizce içerisinde bulunmuş olduğu mezhebin düşünsel sınırlarını ifadeden başka bir anlamı yoktur. Zira kişisel sorumluluğun gerekli şartı olan irâdi eylemleri bile ezeli yazgının sınırları içerisine hapsedmek doğru bir yaklaşım değildir.

Yukarıdaki anlayışın baskın ifadeleri üzerinden hareket eden düşünürümüze göre şöyle bir teklif alanı oluşmuştur denilebilir: *Başımıza gelenlerin görünen sebepleri vardır. Bu nedenle de kişiler bu sebeplerden sorumlu tutulacaklardır. Kişi hareketi güneşten bilmeli, gölgeden bilmemelidir. Her hareketin bir karşılığı olduğu için Yüce Tanrı, insana yaptığına uygun olan bir cezayı vermeyi taahhüt etmiştir. Netice itibariyle insan, fiillerinde oluşan muhtemel sonuçlara göre yargılanacaktır.*

Bireysel suçlardaki hâlihazır sorumluluğun başkası üzerine atılmasını da eleştiren Mevlâna, ilgili düşüncesini yaratılış esnasında geçmiş olduğu kabul edilen diyaloglardan hareketle şu şekilde konuşlandırmaktadır:

“Padişah dedi ki: İnsanın elde ettiği şey, zararsa çalışmamasından ileri gelmiştir, kârısa çalışıp çabalamasından/ Yoksa Âdem, ‘Rabbimiz, biz nefsimize zülm ettik’ der miydi?/ Bu suç, bahtımdan. Kader böyleymiş, ihtiyatın, tedbirin de faydası var? Derdi/ İblis gibi hani. O da ‘Sen beni azdırdın. Hem kadehimizi kırıyor, hem de bizi dövüyorsun’ demişti ya/ Hâlbuki takdir haktır ama kulun çalışması da hak. Kendine gel de koca şeytan gibi kör olma/ İki iş arasında tereddütte kalıyoruz. Hiç ihtiyarımız olmasa bu tereddüt olur mu?”¹⁶⁹

Geçmiş ve Şimdi, Doğu ve Batı, çev: Gül Çağalı Güven-Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2010, s. 18-19.

¹⁶⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 248-249.

¹⁶⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 35.

Mevlâna'nın insan algısı, tabir caiz ise *iki arada bir derede* deyimini çağrıştıran bir şekilde kurgulanmıştır. Nitekim o, zaman zaman kişisel iradenin önemine değinmiş olmakla birlikte, iradenin tercihlerinin de ezelde tespit edilmiş olduğunu kabul etmektedir. Bu yaklaşımıyla Mevlâna, insana açık kapı babında sadece kendisi için ezelde yaratılanı tercih etmeyi bir seçenek olarak bırakmış olmaktadır. Neticede ise bu durum, farklı bir tarzda da olsa cebrî bir hâli ifade etmektedir. Mutlak mânâdaki cebrî reddeden düşünürümüz, insanın fiilleri konusunda ezeli belirlenimi kabul etmekle, tenzîhi olarak bir sonuca ulaşmış olmaktadır. Ancak onun varmış olduğu bu sonuç, daha ziyade Eş'arî mantığıyla uyuşur gözükmektedir.

Mevlâna'ya göre kişi dilediğini yapabilirse ancak o vakit bireysel özgürlükten ve de ibadetten bahsedilebilir. Bu anlamda o, bireylerin serbest iradelerine dayalı fiillerine ibadet denilebilir kanaatini taşımaktadır. Hesap kapsamındaki fiillerimizde ihtiyar ve seçme özgürlüğünün var olmuş olması gerçeği, kulun davranışlarına kalite ve değer katan en önemli hususiyetlerdendir. İradî eylemlerin mutlak manada bir seçim işlemine tâbi olmasını savunan Mevlâna, bu kabulünü Hz. Musa ile Yüce Allah arasında geçtiği düşünülen şu diyalog üzerinden temellendirmek istemiştir:

“Tanrı, Musa’ ya: “Ya Musa, sen onun dileğini ver de elini aç, dileğini yapın!” dedi/ Dileğini yapmak kudreti, ibadetin tuzudur, lezzetidir. Yoksa bu gökyüzü de ihtiyarsız dönüp durmada/ Fakat düşünüşünden dolayı ne bir sevaba girer, ne de bir günâha. Çünkü hesap vakti sevap da ihtiyarî olarak yapılan işe verilir, azap da!/ Zaten bütün âlem Tanrı’yi tespih eder...Fakat bu zoraki tespihten, bir sevap elde edilemez/ Erin eline kılıcı ver, onu âcizlikten kurtar, onu kudret sahibi yap da ya gazi olsun, ya yol kesici eşkiya!/ Âdem, ‘Kerremnâ’¹⁷⁰ sırrına, dilediğini yapabilme kudretiyle erişti. İnsanların yarısı bal arısı oldu, yarısı yılan!/ Mü'minler, bal arısı gibi bal madeni oldular. Kâfirler yılan gibi zehir madeni!/ Çünkü mü'min, seçilmiş helâl otlar yer, tükürüğü bile bal arısı gibi hayat verir!/ Kâfire gelince, irin şerbeti içer, gıdasından da zehir meydana gelir!/ Tanrı ilhamına erenler, hayatın ta kendisi kesilirler, heva ve hevesle süslenenlerse ölüm zehiri!/ İyilik edenler, ihtiyarlariyle iyilik ederler, uyanık hareketleriyle kendilerini korurlar da o yüzden övülürler, takdir edilirler. Cihandaki bu medihler, bu takdirler, hep ihtiyar yüzünden meydana gelir/ Külhniler, zindanda oldukça Tanrı'dan çekinirler, zâhit olurlar, Tanrı'yi anarlar!/ Fakat kudret gitti mi amel kesada uğrar. Kendine gel de ecel, sermayeyi elden almasın!/ Kendine gel. Kudretin kâr elde etmek için bir sermayedir. Kudret zamanını kaçırma, kıymetini bil!/ İnsan, ‘kerremnâ’ kır atına binmiş, ihtiyar dizginini de akıl eline vermiştir...”¹⁷¹

Mevlâna, yaşanılan hayata dair kişisel edimlerimizi, takdir edilişleri itibariyle mutlaklık içeren ezeli ilim bağlamında değerlendirerek, neticede; ilim, irade, kaza, kader, ecel ve rızık olgularını yerli yerine oturtmak için güçlü bir manivela da bulmuş olmaktadır. Onun insan algısında kişisel sorumluluğu bütünüyle iptal eden mutlak mânâdaki cebrî

¹⁷⁰ İsra Suresi, 17/70.

¹⁷¹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 268-269.

düşünceye yer yoktur.¹⁷² Bu nedenle kişiler kendi iradeleriyle yaptıklarından sorumlu olmalıdır. Ancak bu sorumluluk da ezeli bilginin mahiyetiyle uyumlu bir tarzda kurgulanmış olmalıdır. İnsansı olan hiçbir değer, ezeldeki mutlak belirlenimin dışında tahayyül edilemeyeceğine göre, bu iki değer arasındaki korelasyon, sistemin ana parametrelerine de uymalıdır. Görebildiğimiz kadarıyla kendince bir düşünce tutarlılığı üzerinden hareket etmiş olan Mevlâna, genel hatları itibarıyla de *nimet-külfet* dengesini göz ardı eden bir fikir serdetmiş olmaktadır.¹⁷³ Ezeldeki tespiti bir baskı unsur olarak görmeyen düşünürümüz, bu yazgının insanı mecbur bırakmadığını da düşünmektedir. Çelişik bir davranış gibi görünse de, Mevlâna, her türlü cebrî yaklaşımı reddetmekle, baskıdan uzak bir tercih sürecinin varlığını kabul etmektedir. Onun geliştirmiş olduğu bu sorumluluk anlayışı ise, muhatap olmuş olduğu halkın yükümlülük bağlamında anlam dünyasını zenginleştirmiştir denilebilir.

I-MEVLÂNA DÜŞÜNÇESİNDE KADER'İN KUŞATICI KODLARI

Mevlâna'nın düşüncesindeki ezeli kader algısı, Yüce Allah'ın ilim, kudret ve irade sıfatlarıyla muttasıf bir şekilde kodlanmıştır. Ona göre Cenâb-ı Allah'ın her şeyi ezelde biliyor olması, kulun sorumluluğunu ortadan kaldırmaz. Zira O'nun bilgisinin mahiyeti, insanı zorlayıcı bir karakterde var edilmiş değildir. Bu nedenle Yüce Yaradan'ın mutlak manada yegâne İlâh olduğu için ezeli ilmiyle her şeyi önceden bilebilmesi kadar normal bir şey olamaz. Bu normallığe binaen de Yüce Tanrı, ezeli bilgisinin kapsamına uygun olarak yaratma faaliyetini sürdürmektedir. İnsanın geçmiş ve geleceğinde olmuş ve olacak olan her şeyi bilen bir Tanrı'nın yazması ise şaşılacak bir durum değildir. İnsanı ilgilendiren şey, bu yazının içeriği değil, kendi yapıp etmelerindeki iradesi ya da kişisel sorumluluğudur. Bu nedenle de zamanın dışındaki bir varlığın olacak olan şeyleri önceden yazmış olması, zaman içerisinde yaşayan bir varlığın bahanesi olamaz.

I. a. Mevlâna'da Kaza ve Kader Algısı

Mevlâna, Kur'an-ı Kerim'in de onayladığı bir tarzda, evrenin yaratılışını aşkın bir plan dairesinde işleyen ezeli kader olgusuyla açıklamaktadır. Onun düşüncesine göre kâinat ve içindekiler, Yüce Yaratıcı'nın kaza ve kaderi sayesinde hayatiyet bulmuştur. Hiçbir varlık bu yaratılışın dışında kalmamıştır.¹⁷⁴ Kaza ve kader, insanı dayanaksız bırakmaz. Yaptıklarını kendi eğilimlerine uygun olarak tespit eder. Tespitin ezelde olmuş olması, sonradan gerçekleşmiş olan fiillerden kişisel sorumluluğu iptal etmez. Bu nedenle varlığın tamamı, ezeli yaradılışın mucizevî kodlarına uygun hareket etmek mecburiyetindedir. Yaratılışının aksine davrananlar ise feleğin tokadını yemek suretiyle hizaya getirilirler. “*Kaza geldi mi göz kör olur*”¹⁷⁵ atasözünü düşüncesini temerküz etmek

¹⁷² Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 243-244, Mehmet S. Aydın, *İslâm Felsefesi Yazıları*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2000, s. 97.

¹⁷³ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 37.

¹⁷⁴ Sultan Veled, *Maarif*, MEB Yayınları, çev: Meliha Tarıkâhya, İstanbul 1985, s. 37.

¹⁷⁵ “*O hocanın ayağı, mahallemizde balçığa saplanıp kalakaldı; onun hâlini söyleyeyim de “Kaza gelince göz kör olur” atasözünü oku.*”, Mevlâna, *Divân-ı Kebîr*, (I-VII), haz: Abdülbâkî Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992, s. I, 9.

için kullanan Mevlâna, aşağıdaki pasajda genişçe ifade edilmiş olan takdirli yaklaşımı savunarak, ilâhî yazılımını kulların fiillerine olan önceliğini kabul etmiş görünmektedir:

“Kaza geldi mi bu cihan daralur, tatlı helva bile ağzında zehir kesilir demişler/ Kaza gelince göz kapanır da göz, gözü görmez olur.”¹⁷⁶ “Kimden kaçıyoruz, kendimizden mi? Ne olmayacak şey! Kimden kaçıp kurtarıyoruz, Hak’tan mı? Ne boş zahmet!.. / Ey ulu kişi! Nebîlerin ve velîlerin yolunda çalış! / Kaza ve kaderle pençeleşmek mücahede sayılmaz. Çünkü bizi pençeletiren, savaştıran da kaza ve kaderdir/ Bir kimse iman ve itaat yolunda yürüyüp de bir an bile ziyân etmişse kâfirim!”¹⁷⁷

Mevlâna, kaza ve kaderin mutlak olan hükmünün, insanın eğilimlerine göre ezelde belirlendiğini ileri sürmekle, Yüce Allah’ın ezeli olan ilmin, dünyevî eylemlere olan üstünlüğünü de kabul etmiş olmaktadır. Ona göre Hz. Süleyman ve Hüthüt arasındaki konuşma bu önceliğin ilâhî bir bildirimi gibidir. Mamafih Mevlâna, Kur’an’ da benzer bir biçimde geçtiği şekilde, ilgili konuşmayı, kendi düşüncesine bir delil getirmek için şu tarz bir diyalog üzerinden işleyerek neticeye varmak istemiştir:

“Hüthüt dedi ki: “Padişahım, Allah aşkına bu çıplak, yoksul hakkında düşmanın söylediği sözü dinleme! / Eğer ettiğim dava yalansa işte başımı koydum, boynumu vur! Kaza hükmünü inkâr eden karga, binlerce akli olsa yine kâfirdir/...Eğer kaza gözümü ve aklımı kapatmazsa ben tuzağı havada da görürüm/ Fakat kaza gelince bilgi, uykuya dalar, ay kararır, gün tutulur/ Kazanın bu çeşit hilesi nâdir midir ki? Kaza ve kaderi inkâr edenin inkârı bile, bil ki kaza ve kaderdendir.”¹⁷⁸

Mevlâna, ezeli takdir olgusu ve kişisel sorumluluk düşüncesi arasında ince bir çizginin olduğundan hareketle, ilâhî takdir düşüncesini aşağıdaki şekilde detaylandırmaktadır. Ona göre Allah Teâlâ’nın gayb âlemindeki mutlak tespitleri, zamanı gelince şahit alanda gerçekleşmektedir. Bu konudaki takdir ve tayin de yine insanın iradesinin eğilimine göre yazgı haline gelmektedir. Yani Yüce Yaratıcı, ezeli olan bilgisinin mahiyetine uygun bir şekilde, insan davranışlarını ezelde tespit etmekte, insanoğlu da bu tespite uygun olarak davranışlarını sergilemektedir. Bu algıya göre yazının önce olmuş olması, kişilerin serbest iradeleriyle gerçekleştirmiş oldukları fiillerinin de işlemenden önce olmuş olmasını gerektirmez. Olacakları ezelde bilen Yüce Tanrı, olacakların olacağı şekilde tespitini de yaparak kesin bir belirlenimde bulunmaktadır. Ona göre bu durum kişisel sorumluluğu ortadan kaldıran bir seçenek değildir. Nitekim dünya yaşamında cârî olan her şey, takdirin küllî yazgısına dâhil temel gerçeklikler olarak kabul edilmelidir. İnsanların hileleri bu takdiri bozamaz. Kendisinden bir şey istenilen kişi, bunu

¹⁷⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 30. Mevlâna’ya göre insanoğlu, Yaratıcının global planlamasından habersiz olarak sürekli olarak küçük çerçeveli planlar da yapmaktadır. Onun bu eğilimi sayesinde ki, dünya hayatı kapsamı içerisinde plan bazında icra edilen her şey, kişilerin kendi iradeleri dışındaki plandan habersiz olmalarını deruhte etmektedir. Neticede ise ona göre her plan yapmanın üstünde daha iyi bir plan yapmanın olmuş olması, insanın kaderinin başat bir eğilimi olarak kabul edilmelidir. “İnsanlar, kaderi yadsıyarak kendi küçük planlarını yaparlar/ Oysa Allah’ın isteği kişinin planlarına başvuramaz.” *Fihî Mâ-Fih*, s. 222.

¹⁷⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, MEGSB Yayınları, çev: Veled İzbudak, İstanbul 1998, s. I, 78-79.

¹⁷⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 99.

yapmamak için bahaneler üretse de başarılı olamaz. Zira kaza ve kader, felekten baş çıkardı mı akıllar devre dışı kalır ve tedbir mahiyetini yitirir. Böyle durumlarda kurtuluş için tek çareyi, Yüce Allah'ın bir kaderinden diğer kaderine kaçmak olarak ileri süren düşünürümüz, ilgili görüşünü şu paragrafta açık bir şekilde dile getirmiştir:

*“Daha da bu çeşit yüzlerce bahaneler etti, fakat hileleri, Tanrı takdirine eş olmadı/ Âlemin zerrelere birbirine girse yine Tanrı'nın kaza ve kaderine karşı bir hiçtir.”*¹⁷⁹
*“Kaza, hileler düzmeğe başladı mı köylü, şehirliyi mat etti/ Şehirli, binlerce rey ve tedbiri olduğu hâlde mat oldu ve bu seferden âfetlere uğradı. Kendi sebatına itimadı vardı, bir dağdı ama yarım bir sel, onu kapıp götürdü/ Kaza ve kader, felekten baş çıkardı mı akılların hepsi kör, sağır olur.../ Balıklar, kendilerini denizden dışarıya atarlar. Tuzak, uçan kuşu zebun eder/ Peri ve Şeytan, şişe içine girer. Hatta Bâbil Hârut' unu bile kaza ve kader kapar, avlar/ Ancak kaza ve kaderden yine kaza ve kadere kaçan kişi kurtulur. Hiçbir tedbir onun kanını dökemez/ Tanrı'nın kaza ve kaderinden yine Tanrı'nın kaza ve kaderine kaçan kişiden başka hiçbir kimseyi, hiçbir hile, kaza ve kaderden kurtaramaz.”*¹⁸⁰

Mevlâna'nın ilk bakışta birbiriyle çelişik gibi görünen bazı düşünceleri, onun kurmuş olduğu düşünce sistemi daha iyi anlaşıldıkça, çelişik gibi görünen bu ifadelerin, aslında birbirlerine teğet olmayan farklı alanları tespit eden gerçeklikler oldukları gayet net bir şekilde anlaşılır. Kanaatimizce onun aşağıda verilmiş olan şu ifadeleri, ileri sürülmüş olan bu iddianın teyidi babındaki sarih numuneleri şeklinde okunmalıdır: *“Kim ki kavga ve inat etti kazaya karşı/ Asiyab-ı felek elbette onu parçaladı.”*¹⁸¹ Mevlâna'nın bu gibi nesnel alanlardaki kesinliği içeren kaderî yaklaşımlarının dışında,¹⁸² insan fiillerinde kişisel sorumluluk ilkesini öne çıkaran farklı yaklaşımları da vardır. Bu meyanda O, kendi kişisel düşüncesinin sahihliğini ifade ederken Necm Suresi'nin 39. âyetindeki şu değişmez ifadeleri gündeme taşımaktadır:

*“İnsan çalıştığının semeresinden başkasına nail olamaz” meâlindeki âyetten daha âdil hangi terazi vardır.”*¹⁸³

Mevlâna, *Tanrı'nın dilemesi*'ni, *kulların dilemesi*'nin üstünde bir irade beyanı olarak algılamaktadır. Onun bu düşüncesi, kurmuş olduğu ilim-kudret-irade sıralamasındaki temel yaklaşıma da uygun düşmektedir. Zira bu düşünceye göre; ilim, tespit eder, kudret, yaratır, irade ise, seçenekli hâle getirir. Bu algının merkezinde duran Mevlâna, ilgili eğilimini *“Tanrı neyi dilediyse o oldu”*¹⁸⁴ hadisini açıklarken¹⁸⁵ girizgâh

¹⁷⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 35.

¹⁸⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 37.

¹⁸¹ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, Kırkambar Kitaplığı, çev: Mehmet Hulusi, İstanbul 2001, s. 14, 91.

¹⁸² “Bir yanımız inanmıyandır/ Bir yanımız inanan/ İki insan var içinizde savaşılan/ hangisi kazanacak?/ Kader kimi arkadaş olarak seçerse.” Mevlâna, *Fîhi Mâ-Fîh*, çev: Billur C. Yılmazyigit, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012, s. 83.

¹⁸³ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 15.

¹⁸⁴ Müslim, *Kader*, 1, Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 254, Ali Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, Damla Yayınları, İstanbul 2008, s. 80.

mahiyetinde şöyle ifadelendirmektedir: “Kulun ‘Tanrı ne dilediyse o oldu’ demesi, o işte tembel ol demek için değildir/ Bu söz, kalbini sağlam tutup çalışmaya teşviktir. O hizmette daha fazla gayrette bulun, o işe daha fazla alış ve sarıl demektir....Kalem yazdı, mürekkebi bile kurudu’ sözü de insanı, en önemli işe teşvik etmek içindir/ Şu hâlde kalem, herkesin işine lâıyk olan mükafat ve mücazâtı yazmıştır/ Eğri gidersen kalem de sana eğri yazar. Doğru gidersen kalem de kutluluğunu artırır/ Zulmedersen kötüsün, gerisin geriye gittin. Kalem bunu yazdı ve mürekkebi kurudu. Adalette bulunursan saadete erersin, kalem bunu yazdı, mürekkebi bile kurudu/ Elinle hırsızlık edersen cezasını çekersin. Kalem yazdı, mürekkebi bile kurudu. Şarap içersen sarhoş olursun. Kalem yazdı, mürekkebi bile kurudu/ Reva görür müsün ki Tanrı, işten kalsın, hiçbir şey yapmasın/... ‘Kalem kurudu’ sözünün manası, benim yanımda adaletle sitem bir değildir/ Ben, hayırla şerrin arasına bir fark koydum. Kötüye daha kötüyü ayırdım demektir.”¹⁸⁶

Yukarıdaki düşüncenin simetrisine düşen bir yaklaşımla Mevlâna devamla der ki:

“Dilek onun dileğidir. Onun rızasıdır. Onun rızasını arayın. Başkalarının hışmından, başkalarının reddetmesinden gönlünüz daralmasın. Hadisteki ‘Kâne/ oldu’ sözü, mâzidir, ama Tanrı işinde geçmiş, gelecek yoktur. Çünkü ‘Tanrı yanında ne sabah vardır, ne de akşam.’”¹⁸⁷

Mevlâna’ya göre kaza ve kaderin hükümleri kesin olmakla beraber, bazı Allah dostlarının elinde bu kesinlik durumu değişebilmektedir. Özellikle Tebrizli Şemseddin’in bu yeteneğe sahip olduğunu ileri süren düşünürümüz,¹⁸⁸ bu yaklaşımıyla kişisel edimlerimizde mutlak manada bağımlı olmadığımızın kapısını da aralar görmektedir. Mamafih Mevlâna Celâleddîn, yukarıdaki istisnaî durum hariç tutulacak olursa, genel hatları ile kaderde olan yazılımların, kulun bütün tedbirlerinden de önce geldiği şeklinde detaylandırmış olduğu ezeli yazgı düşüncesini Hz. Yakup ile oğlu Hz. Yusuf’un hikâyesinden hareketle¹⁸⁹ aşağıdaki şekilde sistemli hâle de getirmiştir:

“Yakup’ un şu gönlünün burkulması yok mu işte o, bu işte bir kötülük olduğuna kafî bir delildir. Fakat kaza ve kaderden kaçmasına imkân yoktu/ Kaza ve kader hükmünü işleyecekti. Onun için Yakup da bu kadar nişaneler gördüğü hâlde yine de Yusuf’u gönderdi/ Körün, kuyuya düşmesine şaşılmaz, fakat yolu gören de düşer, buna şaşılır işte!/ Bu kaza ve kaderin çeşit çeşit işleri vardır. Adamın gözünü, Tanrı nasıl dilerse öyle bağlar/ Gönül, hilesini hem bilir, hem bilmez. Mührünü vurmak için demiri bile yumuşatır, muma döndürür/ Gönül derdi ki: Mademki Tanrı takdiri böyle, bunu istiyor, ha olsun, ne

¹⁸⁵ “Kalem senin vasfını yazarken aşka düşer de kırılır; aklım, pek şiddetli bir elem olan ayrılığından yolunu yitirir gider.” *Dîvân-ı Kebîr*, s. III, 18.

¹⁸⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 254-257.

¹⁸⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 254-255.

¹⁸⁸ “Kaza ve kader, adam akıllı sert, iyiden iyiye serkeş bir attır ama, onun baldırlarının arasında; onun buyruğuna ram olmuştur.” *Dîvân-ı Kebîr*, s. VI, 144.

¹⁸⁹ Yusuf Suresi, 12/ 4-14. Hz. Yusuf, Mevlâna düşüncesinde ayna gibi olma sürecinin baş temsilcisi olarak görüldüğünden insan-ı kâmil’in de temsilcisi kabul edilmiştir. A. Reza Arasteh, *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî’nin Kişilik Çözümlemesi Aşkta Ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, çev: Bekir Demirkol, İbrahim Özdemir, Kitâbiyat Yayınları, Ankara 2000, s.106.

yapalım?”¹⁹⁰ Mevlâna Celâleddîn, insanın yapıp-etmelerindeki kişisel sorumluluğu üstlenen bireyden yana olumlu kanaat serdetmekle, teklif konusunda insanın yükümlülüklerini merkeze alan bir eğilimi de ortaya koymaktadır. Onun düşüncesine göre insan, ontolojik anlamda hata yapabilen bir varlık olarak dünyaya gönderilmiştir. Bu durum eşyanın tabiatına da uygun bir işleyiştir. Ancak bu duruma rağmen yine de insanı yücelten esas şey, onun hata yapabilen bir varlık olması değil, yaptığı hatadan pişman olup, kendi kusurlarını görebilen bir yetenekle donatılmış olmasıdır.¹⁹¹ Ona göre insanda mevcut olan özür dileme kabiliyeti, beşerdeki kibir olgusunu ortadan kaldıran önemli bir değerdir. Bu nedenle de insan, şeytandan daha değerli bir konuma yükseltilmiştir.

Mevlâna, insan fiillerindeki sorumluluğun kaza ve kadere yüklenilmesi düşüncesini doğru bulmaz. Bu nedenle o, kader algısı olarak hem ezeli tespiti hem de bireysel çalışmayı aynı form içerisinde değerlendirenleri şu şekilde eleştirir: “Kaza ve kadere karşı bir kararda durmaya kalkışan, kendi sakalına güler.”¹⁹² Ona göre insanın; işlemiş olduğu suçların telafisi için öne sürecek olduğu bahaneleri ilâhî yazılım çerçevesinde değerlendirmesi doğru bir yaklaşım değildir. Bu nedenle insanoğlu, iradeli eylemleri neticesinde müstahak olduğu cezayı ve sorumluluğu ezelde yazılmış olan kaderinde değil, günü birlik eylemlerinde aramalıdır. Bu minvalde: “Yiğidim, kadere az bahane bul. Nasıl oluyor da suçunu başkalarına yükletiyorsun?”¹⁹³ diyen Mevlâna, insanların dünya hayatında yaptıklarının karşılığını mutlak manada görecektir olmasını da Yüce Allah’ın *ilâhî adalet* kavramıyla bağlantılı bir şekilde ortaya koymaktadır:

“Sen de bilir, anlarsın ki, bu işin karşılığı. Yoksa adalet sahibi olan Tanrı takdiri, insana yaptığına uygun olmayan cezayı nasıl olur da verir?/ ...Suçu kendine bul, tohumu sen ektin. Tanrı’nın mücazâtıyla, adaletiyle uzlaş.”¹⁹⁴

I. b. Mevlâna ve Ezeli İlim Düşüncesi

¹⁹⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 219.

¹⁹¹ Mevlâna Celâleddîn, insanoğlunun yaratılmış olan her türlü varlıktan daha değerli bir nüve taşıyor oluşunu, aşağıdaki muhayyel diyalogda olduğu gibi, Hz. Âdem’in hata ve günahlarından özür dileme eylemi üzerinden işleyerek, insanoğlu için pozitif sayılabilecek etkin bir sonuç da çıkarmaktadır: “Ey Âdem, işlediğin günâhtan seni sorumlu tuttum ve seni cezalandırdım, sen neden bana karşı çıkmadın? Üstelik bunun için mükemmel bir nedenin de vardı. Bana şöyle diyebilirdin: “Her şey Senden gelir ve Senden yapılmadır. Bu dünyada Sen neyi arzu edersen gerçekleşir ve Sen neyi arzu etmezsen, o asla gerçekleşmez.” Geçerli ve açık bir nedenin vardı, neden bana karşı çıkmadın? Âdem yanıtladı: “Böyle olduğumu gayet iyi biliyorum Efendimiz. Ama huzurunuzda kibarlığımı elden bırakmadım. Size olan aşkı yüzünden hiçbir şey söyleyemedim.” Bu yüzden, Âdem’in aşkı sağlam kaldı ve sallanmadı.” Mevlâna, *Fîhi Mâ-Fîh*, s. 142.

¹⁹² Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 75. Mevlâna’ya göre insan, melek ve hayvan arasında konuşlanmış bir karakterde var kılınmıştır. Bu algının dolayımında insanoğlu, fabrika ayarı mesabesindeki bazı donanımları sayesinde kendi yönünü belirleyebilme kabiliyetine sahip bir varlık olarak dizayn edilmiştir. Böyle güçlü özelliklerinin var kılınmış olması âdemoğlunun bu dünya hayatındaki imtihanı için yeter şart olarak da görülmüştür. Bu nedenle insanoğlu yaşam enerjisini melek-hayvan arasındaki gelgitler sayesinde tüketmektedir denilebilir: “Melek, bilgisi olduğu için/ Hayvan, cahil olduğu için hayatta kaldı/ Ve bu ikisi arasında savaşır durur/ Bu dünyanın insanları.” Mevlâna, *Fîhi Mâ-Fîh*, s. 110.

¹⁹³ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 35.

¹⁹⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 36.

Mevlâna'nın, ezeli yazgı düşüncesinin ilk basamağı ezeli ilim algısıdır. Ona göre her şeyin ezelde tayin ve tespit edilmiş olmasının rasyonel temelleri vardır. Tanrı bilgisinin ezeli oluşu bu gerekliliğin ilk nesnel şartıdır. Zira bu bilgi, zaman itibariyle hem kuşatıcı, hem de kural koyucu bir niteliğe haizdir. Bu niteliğe göre de varlığın bütünü, zamansal anlamda 'önceden' belirlenmiş olan kriterlere göre hareket etmektedir. Dominant bir karakter arzeden bu algının şekillenmesi ise Mevlâna'nın merkezî düşüncesinde bazı delillendirmelerin icrasıyla mümkün olmaktadır. Netice olarak onun düşüncesine göre, Sebe Suresi'nin 3. âyetindeki kesin bildirim, ezelde tayin ve tespit edilmiş olan fiillere müteallik olan bu ilmin 'her şeyi kapsayıcı' oluşunun değişmez delâletini ifade etmektedir:

*"Göklerde ve yerlerde zerre kadar bir şey ilminden hariç kalmaz." Fermanlarının âlimi olan Cenâb-ı Hakk, siyah bir karıncanın zayıf ayakları ile karanlık gece de, kara taş üstünde düşüp kalktığını, az veya çok koşup yürüdüğünü, hâne veya daneye doğru gittiğini, basîr ve âlim-i mutlak olmakla kullarının da ne derece çalıştığını ve âhi tahassür çeken âsilerin kaç damla yaş döktüğünü, ve dergâhında kan akıtan âriflerin kaç damla ciğer kanı akıttığını bildiği gibi; seherde tespih çeken zâkirlerin de kaç nefes sarfettiğini; ve sâliklerin; memleket mâlikleri için mücâhedede kaç adım attığını da biliyor."*¹⁹⁵

Mevlâna, ezeli yazgı düşüncesini temellendirirken Yüce Allah'ın ezeli ve mutlak olan ilminin mahiyetinden hareket etmektedir. Bu yaklaşıma uygun olarak Mevlâna, görünüş itibariyle aralarında bir zıddiyet oluşmuş hadis rivayetlerin arasını te'lif etme eğilimindedir.¹⁹⁶ Binaenaleyh; 'Küfre razı olmak küfürdür'¹⁹⁷ hadisiyle, 'Kaza ve kaderine razı olmayan benden başka bir tanrı arasın'¹⁹⁸ hadisinin manasını birleştirmeye çalışan düşünürümüz, bu yaklaşımını aşağıdaki ifadeleri üzerinden şöyle kurgulamıştır:

"Dün mübahaseyi seven birisi, bana bir sual sordu/ Dedi ki: "Küfre razı olmak küfürdür." Bunu Peygamber söyledi, onun söylediği söz de doğrudur, yerindedir/ Sonra da yine 'Müslüman olan kişinin her türlü kazaya razı olması lazımdır.' buyurdu/ Kâfirlik ve münafıklık da Tanrı'nın kaza ve kaderiyle değil mi? Fakat buna razı olursak (ilk hadise göre), kötülük etmiş olmaz mıyız?/ Razi olmazsak da suç...Peki ikisinin arasında hangi çareye başvuralım?/ Ona dedim ki: "Bu küfür, Tanrı'nın takdiryledir ama, Tanrı'nın hükmüyle, Tanrı'nın emir ve rızasıyla değildir. Bu küfür, yalnız kaza ve kaderin eserlerindedir/ Hocam, Tanrı'nın kaza ve kaderini, Tanrı'nın bilgisi olarak bil de şüphe ve tereddüdün kalmasın/ Küfre de razıyız, çünkü Tanrı'nın bilgisine muvafıktır, fakat bizim fenalığımızdan, bizim kötülüğümüzden meydana geldiğinden de razı değiliz/ Küfür, Tanrı bilgisi olmak bakımından küfür değildir, Hakk'a kâfir deme, burada dur!/ Küfür, cahillikten meydana gelir, fakat küfrün takdiri, Tanrı'nın bilgisidir.(Tanrı, kâfirin kâfirliğini ezelde bilir, bildiği gibi de zuhur eder). Rüya ve mülâyimlik manasına gelen 'hilm' ile sümük manasına gelen 'hilm' nasıl bir olur?/ Çirkin resim, ressamın çirkinliğini icap ettirmez ya. Çirkinini de yaptığına, yapabildiğine bir delil olur ancak/ Hatta hem çirkin

¹⁹⁵ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 17.

¹⁹⁶ Ali Yardım, *Mesnevî Hadisleri*, s. 13-14.

¹⁹⁷ Buhârî, *Megâzî*, 46.

¹⁹⁸ Müslim, *Kader*, 8.

resmi, hem de güzel resmi yapabildiğinden ressamın, kuvvetli bir ressam olduğuna delildir...”¹⁹⁹

Mevlâna, Hz. Peygamber’in ‘ben, günde yetmiş defa tövbe ederim’²⁰⁰ hadisini, insanın günlük yaşamındaki hata/günâh söyleminden bağımsız olarak ele almaktadır. Ona göre bu sözün anlamı, bildik hataları içermemektedir. Bu söz, Peygamber’in ulaştığı derecesiyle alakalı bir durumu ifade eder. Bu nedenle de sözü çıplak manada anlarsak hata etmiş oluruz. Zira o, Peygamberin bu sözünü: “*Hakikatleri söylemesinden dolayı her gün yetmiş defa tövbe eder*” lafzıyla açıklamakla, geleneksel olarak dinsel olan algıdan tamamen farklı bir uslûpla konuşmasını sürdürmüştür. Bu minvâl üzerindeki düşünmeyi yalnızca Peygamberlere has kılan Mevlâna, bunun dışındakiler için ise bilindik kavramlarla tesmiyelerde bulunmaktadır. Ona göre ezeli yazgı, tespit önceliği bakımından her şeye takaddüm eder. Çünkü bilgi, hareketten önce gelmektedir. Nitekim bu temel farklılığın fark edilmesini büyük bir iştihakla istemiş olan Mevlâna, Yasin Suresi’nin 12. âyetindeki ‘*biliriz/ yazarız*’ ifadesinden hareketle der ki:

“*Biz insanların hayatta iken yaptıkları şeylerle, memattan sonra terk ettikleri âsârı biliriz.*” *Buyurmuş olduğundan tabiidir ki, geçmiş ve gelecek olan nefes ve adımlarla tahassür ve nedametleri de saymış ve yazmıştır.*”²⁰¹ “*Gizli sırlar, ‘Yazılan yazıldı, kalem de kurudu’ kaynağından coşan bir ırmak kesilir, bunca davullarla, bayraklarla ortaya çıkar.*”²⁰²

Mevlâna, kişinin kendi dileğiyle bir yolu seçmesi ve bu seçişin olası sebeplerini sınımadan doğrudan Tanrı’ya sığınmasını ve münacaatını eleştirerek, bu eğilimin irade ve ihtiyar sahibi insan için doğru bir yaklaşım olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre gökler ve yerler, bu ihtiyara sahip oluştan ve sebeplerinden ürktüler, korktular. Hâlbuki insanoğlu, yaratılışı gereği ihtiyarı ve bu ihtiyarının mümkün sebeplerini dilemeye son derece haris bir karakterde var edilmiştir. Nitekim insan, hastalandı mı ihtiyarını az görür de ihtiyar sahibi oluştan sebep bulunan iyiliği ister, bu suretle ve mevki sahibi olmakla ihtiyarının çoğalmasını diler. Eski milletlerde de Tanrı kahrının inmesine sebep, ihtiyarın ve sebeplerinin çokluğu idi. Firavun’u hiç kimse asla yoksul görmedi. Bu nedenle bazı kişiler yanlış da olsa uykudaki hallerine gıpta ederek sorumluluktan uzak kalmayı dileyebilmektedirler:

“*Ey din Tanrısı, sağıma da dönersem senin döndürmenle döneyim, soluma da dönersem senin döndürmenle/ Yüz binlerce yıllardır havadaki zerrelere gibi ihtiyarsızdım/ O zamanı ve o hâli unuttum ama uykuda bu âlemden göçüp gitmem, bana o âlemden bir armağan/ Uyku zamanı bu dört unsur çarmıhından kurtulur, şu daracık yurttan can yaylasına sıçrar, çıkarım.*”²⁰³

¹⁹⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 110-111.

²⁰⁰ *Buharî, Deavât*, 3.

²⁰¹ *Mevlâna, Mecâlis-i Seb’a*, s. 17.

²⁰² Mevlâna, *Mesnevî*, s. IV, 265.

²⁰³ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 20.

Gayb kavramı, Mevlâna'nın düşünce sisteminde ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Bu nedenle ezeli ilim çerçevesinde ele alınacak olan bir konu da gayb haberleri denilen bildirimlerdir. Öyle ki Mevlâna düşüncesinde gayb olgusu, ezeli ilim kavramının içeriğine hasredilerek anlaşılmıştır. Zira ona göre gaybın çerçevesine giren şeyleri iyi bellemeğe lazımdır. Normal kişiler için gayb haberlerinden sayılabilecek bazı şeyler, Allah dostları için mükâşefe alanındaki bilgiler olabilmektedir. Kulağı ve gönlü açık olanların bazı gaybî hususlardan haberdar olması normal karşılanmalıdır. Buna dayanarak Mevlâna, can kulağına pamuk tıkamayanların aklının *gayb* âlemindeki bazı şeyleri bilebileceğini ileri sürer. Bu durumda can kulağı vahiy olur der. Vahiy nedir? Sorusuna da cevap veren Mevlâna vahyi: “*Zahiri duygudan gizli söz.*” olarak anlamıştır. Ona göre bu sesi yalnızca âşık olanlar duyabilir. Aşk, bu sesi duymanın yeterli sebebidir. Hak'la beraber olanın can gözü ve can kulağı, akıl ve duygu kulağından öne geçer ve gayb âleminde diğerlerine kapalı olan pek çok yazıyı bilebilir.

*“Cebir meselesi, aşkıyı ihtiyarsız bir hâle getirdi, sabrımı elden aldı. Âşık olmayansa cebri hapsetti, onu inkâr, yahut takyid eyledi/ Hâlbuki bu, Hak'la beraberlik ve birliktir, cebir değil... Bu ayın tecellisidir, bulut değil/ Cebir bile olsa herkesin bildiği cebir; yalnız kendi menfaatini gözetken Nefsî Emmare' nin cebri değildir/ Ey oğul! Tanrı, kimlerin gönül gözlerini açıtıysa bu cebri onlar anlar/ Gayb ve istikbal onlara apaçık görünmektedir. Maziye anış onlarca değersiz bir şeydir/ Onların ihtiyarı da başka türüdür, cebri de. Yağmur damlaları sedeflerin içinde inci olur.”*²⁰⁴

Klâsik kelâm tartışmalarında sıklıkla rastlanılan bir eğilim olan Levh-i Mahfuz ve Meleklerin Levhi ayrımını Mevlâna'da da görmekteyiz. Mevlâna, insanın kaderinin ezelde yazılmış olduğunu kabul etmekle, öncelikle Levh-i Mahfuz'daki yazıya atıfta bulunmaktadır. Ancak ona göre hayat süresince oluşacak olan kısmî değişiklikler bu levhadaki yazıda değil, Meleklerin Levhi'ndeki yazıda oluşmaktadır. Kişisel düşüncesini kurgularken insanın kaderinin anne karnında belli olduğunu ifade eden bazı hadis rivayetlerini de kullanan Mevlâna'ya göre melekler, anne rahmindeki son belirginleştirmeyi Levi Mahfuz'dan kopya ettikleri bilgilere göre yapmaktadırlar.²⁰⁵ Bu nedenle de bu levhalarda meydana gelecek olan her türlü değişimin olasılığı, yazgısı değişmez olan Levh' de nasıl olacaksa öylece kayıt altına alınmıştır. Neticede ise bu iki husus da ezeli ilmin kapsamında değerlendirilebilen gerçeklikler olarak karşımızda durmaktadır.

²⁰⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 117.

²⁰⁵ Buhârî, *Kader*, 1. *Bedü'l-Halk*, 6, *Enbiya*, 1, Müslim, *Kader*, 1, İbn Mâce, *Mukaddime*, 10. Mevlâna, meleklerin bilgisi kapsamında değerlendirdiği bir konuda, insanoğlunun günah işleyecek bir varlık oluşunu nereden bildikleri hususunda geleneksel açıklamalardan farklı izahlar getirmektedir. Ona göre geleneksel açıklama, Hz. Âdem'in daha dünyaya gelmemişken meleklerin, insanoğlunun dünyada kan akıtacağı bilgisini Kutsal Yazıt'tan yani Levh-i Mahfuz'dan okuyarak elde etmiş olduklarını ileri sürmektedir. Halbuki akılcı yaklaşıma göre, melekler insanların günah işleyebilecek kapasitelerinin olduklarını düşünerek bulduklarını ileri sürmektedir. İnsanın mayasında bu özellik vardır. Bu nedenle melekler bu bilgiyi keşfetmişlerdir. İnsanın içerisindeki “hayvanlık vasfı”, onların suç işleyebilme kapasitelerinin açık delilidir. İnsan olmanın mirası budur. Zira insan isteklerini yerine getirebilmek için gerekirse kan akıtabilecek donanımda var edilmiştir. Özgür iradeli varlık olan insan, bu niteliğine dayanarak hem suç işleyebilir, hem de meleklerden farklı bir konuma yükselebilir. Mevlâna, *Fîhi Mâ-Fîh*, s. 279-280.

“İnsan rahm-i madere evvela nutfe, sonra donuk bir kan, daha sonra bir et parçası haline gelir. Cenâb-ı Hakk, rahme me'mur bir ferîşteh yaratmıştır ki, ona: Melek-ül-erhâm denir. O sırada meleğe: Tasvir et! Diye ferman gelir ki melek zaten nakşedilecek şekli levh-i Mahfuz'dan kopya etmiş olduğundan rahmin haricinde durup dünyaya gelecek olan insanı; Cenâb-ı Hakk'ın fermanı veçhile nakşeder. Tasvir hitam bulunca; Ey melek! Savuş bakalım! Çünkü o nakışla bizim aramızda bir sır vardır!..diyerek hitabı izzet gelir. Ve andan sonra da nakşa ruh verir ki ruhun keyfiyeti kimse tarafından bilinmemiştir. Bundan sonra rızkı ile amelinin, şaki veya saîd olacağını yazılmasını meleğe emreder...”²⁰⁶

İnsan fiillerini ezeli yazgı mantığı içerisinde ele almış olan Mevlâna, bu alandaki tespitin son kertede melekler tarafından yazıya geçirildiğini ileri sürmektedir. Mevlâna'nın düşüncesine göre insanın fiilleri, yapıldığı esnada melekler tarafında yazılmakta olduğundan, kişisel sorumluluklar da bu tespitlere göre icra edilecektir. Bu düşüncesinin kesin delillerini Kur'an âyetleriyle detaylandıran Mevlâna, ilgili kabullerini tahkim ederken vahyin şahitliğini de kabul etmiş görünmektedir. Ona göre İnfîtar Suresi'nin 9-12. âyetlerindeki mutlak ifadeler, insan fiillerine özgü sonradan oluşan yazma eylemini dikkate alır. Zira bu oluş, Yüce Allah'ın ezeli ilminin kapsamı dışında değerlendirilemez diyen Mevlâna, kişisel yaklaşımını şu ifadelerle dile getirmiştir: “Yemin ederim ki yüksek kanatlarıyla gayb âleminde uçan melekler size söylediğim bu sözleri keskin samialarıyla göklerin tabakatından işitmektedir. ‘Yaptığınız işleri tahrir ve hıfza müekkel melekler var ki hepsini bilir!...’²⁰⁷

Mevlâna'nın varlık düşüncesinde mevcut olan kaza-kader dengesi,²⁰⁸ insanın iradeli fiillerinden sorumlu olması eyleminin görünür sebepleri üzerinden işlenmiş bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Ona göre Yüce Allah, kişilerin iradeli eylemlerinden doğacak olan bütün neticeleri ezelde biliyorsa da, yine de bu fiillerin müşâhade alanına çıkmasını bireyin kendi iradî tercihlerine bırakmıştır. Bu nedenle de kişiler kendi yaptıklarından mutlak manada sorumlu tutulacaklardır. Bunun böyle olması, cezadaki adalet dengesinin takdiriyle ilgili bir husustur. Mevlâna'ya göre kişilerin ilgili eylemlerinden sorumlu olması hususu, Cenâb-ı Hakk'ın ezeldeki bilgisinin kapsayıcılığına göre değil, bilerek isteyerek işlenmesi yüzündendir.²⁰⁹ Onun düşüncesine göre, Yüce Tanrı'nın ezeldeki bilgisinin açılımlarına dayalı olarak yazdığı şeyler, dünya yaşamında herhangi bir sebebe mebnî olarak hayatîyet bulurlar. Ancak son tahlilde kişiler yine de bu yazgının ezeliğinden değil, yazgının bireysel iradeye müteallik yönünden sorumlu tutulacaklardır. Bu demektir ki, ezeli yazının mahiyeti hakkında kesin bilgisi olmayan insan, netice olarak bilip ettiğinden mesul olmaktadır. Kişilerin bu mesuliyeti işledikleri eylemler yüzündendir. Ezeli bilgi yüzünden değildir.

I. c. Mevlâna Düşüncesinde Ecel Algısı

²⁰⁶ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 151-152.

²⁰⁷ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 156.

²⁰⁸ Sâfi Arpağuş, *Mevlânâ ve İslâm (Algı ve Anlatım)*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007, s. 303.

²⁰⁹ “Sen de aklını başına al da her belâ oklu kirpisine kendini vurma, rahatça otur da kaza geldi mi hava boşluğu bile daralır de dur.” *Dîvân-ı Kebîr*, s. I, 53.

Mevlâna düşünce geleneğinde ezeli yazgı formu içerisinde ele alınmış olan bir kavram da ecel kavramıdır. Onun fikir sistemindeki *ecel* algısı, *ölüm* vakasının rasyonelliği ile at başı giden bir tarzda beyan edilmiştir. Ona göre ecel demek, ölüm demektir.²¹⁰ Bu anlayışa göre, eceli gelenin ölümü vuku bulmuş olur. Nitekim ezelde takdir hakkımızda edilmiş olanlara hoş kanaat getirmeyi ifade eden: *Ezelle hoş, ecelle sevinçli*²¹¹ cümlesi, düşünürümüz Mevlâna'nın bu konudaki temel yaklaşımını ele verir bir tarzda beyan edilmiştir. Yukarıdaki izahata uygun olarak *ecel sandalı, ecel oku ve subh-i ecel* deyimlerini; '*gelip çatan ölüm*' anlamında kullanmış olan Mevlâna, netice olarak der ki: "*Ecel sandalına binip de kendi diyarlarından çıkarak Türk ve Rum'un...*"²¹² yörelerinde dolaşanlar, mutlak manada; '*Ecelleri yaklaşan ve pek az ömrü kalan insanlar*'²¹³ gibi *ölüme daha bir yakın gelmektedirler*. Aynı düşünce kalıbını hayatımızın çeşitli aşamaları için de kullanmış olan Mevlâna, insanın ne yaparsa yapsın, kesinlik olarak takdir edilmiş olan eceline sürüklendiğini de ileri sürmektedir. Onun bu yaklaşımını en güzel şekilde ifade eden ibare şu cümle içerisinde belirtilmiştir: "...*Hırs ile her gece dalgın uzanıp yatmadasın!/ sana bir subh-i ecel gelmededir; bil de sakın!..*"²¹⁴

Mevlâna'nın kader algısına paralel olarak geliştirilmiş olan ecel düşüncesi, neticesi mutlak manada ölüme karar kılınan bir eylem olarak bilinmektedir.²¹⁵ Ona göre ecellerin gelmiş olması, ölümün yaklaşmış olmasını ya da ölümün vukuunu anlatan gerçekliklerdendir. Bu algıya uygun olarak geliştirilen terminolojide ise: "*Şimdi dikkat ediniz ki ecel, onların oklarını, mızraklarını; yedi kardeş yıldızı gibi darmadağın etmiştir!..*"²¹⁶ tespiti, kesinlik içeren bir yazgı olarak ifade edilmiştir.

Mevlâna'nın klâsik kader algısını çağrıştıran düşünce kodları, ecel ve ölüm takdirini, fikrî planda aynı teğetliğe işaret eden mutlaklıklar olarak kabul etme eğilimindedir.²¹⁷ Bu eğilime göre, ezeli yazgısının hakkındaki hükmünü önceden bilme imkânı olmayan insanın yapabileceği tek şey, kendi iradesini harekete geçirip öte dünyada hesaba dâhil olacak eylemlerini tercih etme becerisini olgunlaştırabilmesidir. Bu nedenle denilebilir ki Mevlâna'ya göre insanoğlu, kendi iradesiyle seçim yapabildiği için diğer varlıklardan daha değerli konuma yükseltilmiştir. Onun bu konumu da her ne olursa olsun ecele son bulan bir ölüm vakası üzerinden konuşulduğu için, ecel veya ölüm gerçeği,

²¹⁰ "Ey ecel meleşti, savaşımızdan kaç, savaşımızdan kaç. Çünkü sen bizim rengimize boyanamazsın boyanamazsın bizim rengimize sen." *Divân-ı Kebîr*, s. I, 34.

²¹¹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. II, 32.

²¹² Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 29.

²¹³ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 154-155.

²¹⁴ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 162.

Mevlâna, oğlu Alaeddin Çelebi'ye yazdığı bir mektupta ecel kavramını *ölüm* anlamında kullanmıştır. Onun düşüncesine göre, ecel geldiği vakit, hayatın geriye kalan bütün nimetleri son bulur ve insana verilen her şey aslına avdet eder: "*Ecel adama verilen şeyi almadan/ Verilmesi gereken her şeyi vermek gerek/ Selam ona. Tanrı başarısı, yüceliği ona.*" M. Celâleddin Rumî, *Mektubât*, haz: Abdülbâkî Gölpinarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 183.

²¹⁵ "*Ecel gelip çatsa da bütün varlığımızı kapsa ne çıkar bundan, ona yüzlerce canım olsa veririm de hoş geldin derim, merhaba.*" *Divân-ı Kebîr*, s. I, 37.

²¹⁶ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 156.

²¹⁷ "*Ömrünün bir sonu-ucu bulunacağını unutma; Tanrı sıfatları sen, Tanrı'ya ne ucu vardır ne son/ Ecel kafessini kırar, kuşu incitmez, ecel nerede, ebedî kuşun kanatları nerde?*" *Divân-ı Kebîr*, s. III, 74.

insanın dünyevî olan her türlü eylemini sonlandıran nihâî takdir aşaması olarak görülmelidir.²¹⁸ Kişi, bu aşamaya gelmeden evvel ne yaptığına dikkat etmelidir ki, hayat sermayesi onun lehine olan kazançları biriktirmiş olsun. Nitekim düşünürümüz Mevlâna da bu uyarısını şu ifadelerle dile getirmiştir: *“Fakat kudret gitti mi amel kesada uğrar... Kendine gel de ecel sermayeyi elden almasın!”*²¹⁹

I. e. Mevlâna’da Rızık Algısı

Mevlâna’ya göre *rızıklar* ezelde dağıtılmış ve kaderle belirlenmiş olan paylardan ibarettir. Ona göre kullar, rızık için bazı kapıların tokmağını ısrarlı ve sürekli bir şekilde çalar da bilmez ki onun rızıkı Yüce Allah tarafından başka bir kapıdan verilecektir. Bazı kapıları boş yere aşındırmanın gereksizliğini belirten Mevlâna, kulun hiç ummadığı kapılardan da rızıklanabileceği inancındadır. Onu bu eğilimi, kişileri pesimist bir gelecek kaygısından kurtarıp, daha optimist bir kanala girmesini sağlama endişesinden doğmuş olabilir. Zira o, bu kabulünü Kur’an-ı Kerim’den bazı ayet takviyesiyle de şu şekilde detaylandırmaktadır:

*“Dileğinin Tanrı tarafından kendi vehminde bile olmayan başka bir taraftan ve başka bir iş yüzünden verileceği bilse bile bir iş için çalışıp çabalayan kişinin yine bütün vehmi ve ümidi o muayyen yola bağlıdır; o kapının halkasını çalar durur. Fakat ulu Tanrı, o rızıkı hiç düşünmediği bir başka kapıdan da verebilir. Kulu hesaplamadığı yerden rızıklandırır. Kul tedbirde bulunur, Tanrı takdir eder...”*²²⁰

Rızık konusunda kişilerin kanaatkâr olmalarını tavsiye eden Mevlâna, bu davranış biçiminin rızıkları artırıcı bir etmen olduğunu da ileri sürmektedir. Ona göre Peygamberlerin tamamı bu süreci başarıyla tamamlamış kişilikler olarak bizlere örneklik yapacak konumdaki seçilmiş şahsiyetlerdir. Bizler, onların örneği üzerinden hareket ederek rızık algımızı şekillendirmeliyiz. Rızık korkusu çekmek mü’minin davranışı olmamalıdır. Şeytan rızık korkusuyla bizlere tuzaklar kurmaktadır. Bu tuzakları, Yüce Allah’ın ezeldeki paylaşımına razı olarak bertaraf edebiliriz. Yaptığımız işler ebedî olarak rızık kaynağımız değildir. Bugün rızık kazandığımız bir memba, yarın rızık kaynağımız olmayabilir. Bunun bilincinde olursak, hakkımızdaki yazının sonuçlarından ürküntü duymayız. Nitekim Mevlâna Celâleddîn, bazı hadis rivayetlerini delil olarak rızık düşüncesini kader algısı üzerinden sistemleştirmiştir denilebilir:

²¹⁸ “Ömür defterimizden bir yaprak kaldı ancak; can da o lûtfu gördü, kıskandı da daraldı, ıstıraplara düştü.” *Dîvân-ı Kebîr*, s. II, 33.

²¹⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. III, 269. Mevlâna’nın canlılık düşüncesinde ecel kavramı, bedenî manada “ölüm” anlamında kullanılan takdirli bir nitelik arzetsen de, bedensel olarak ölenlerin hepsinin gerçek manada ölü sayılmaması gerektiğini yine kendisi ifade etmektedir. Ona göre canın çıkması ezelde tayin ve tespit edilmiş olan ecele ilgili olsa da, canını kaybeden her kişi mutlak manada ölü olarak anlaşılmamalıdır. Bu nedenle de asıl ölü, canları tenlerinde olduğu hâlde hakikatten gafil olarak yaşar görülen insanlardır: *“Güneş ışığı bedenden ayrıldı; güneşten ayrılan her şey de dondu, buz kesildi/ Halis üzüüm meyhaneye gitti; çünkü ecel, beden salkımını sıktı/ Baştanbaşa can, güneş kesildi gitti, can kesileni ölü saymak doğru olmaz.”* *Dîvân-ı Kebîr*, s. V, 37.

²²⁰ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 331.

“Resul-i Ekrem efendimiz: “... Kendisine verilen az rızka razı olan kulun Allah ta az amelikle iktifa eder...”²²¹ Tanrı fermanlarına ehemmiyet vermeyenlerin “Ayalimin rızkını kazanmaktan başka bir şey yapmıyorum. Ne çare? Dışimle, tırnağımla çalışıp çabalıyor, helalinden kazanıyorum” dersin/...Ey elimde ekmeğim yok diye gamdan ölen, Tanrı yarlıgayıcı ve merhametliyse ya bu korku ne?”²²² “Ey fayda dileyen! Muradım acaba nereden meydana gelecek diye gönlün hayran olsun diye/ Bu suretle kendi aczini, bilgisizliğini bilirsin de gabya olan inanın büsbütün fazlalaşır/...Terzilikten rızık umarsın, sağ oldukça terzilikle geçinir giderim dersin/ Derken rızık kuyumculuktan meydana geliverir. Hâlbuki o vehmine bile gelmemişti senin/ Peki, o rızık, oradan meydana gelmeyecekti de terziliğe tamâhın nedendi?/ Tanrı bilgisindeki eşsiz, örneksiz bir hikmet yüzündendi. Tanrı onu ezelde öyle yazmıştı/ Düşüncen, şaşırırsın, bütün hünerin, işin, gücün, hayranlıktan ibaret olsun diye Tanrı, bu hikmeti halketti.”²²³

I. f. Mevlâna Düşüncesinde Bezm-i Elest Algısı

Elest düşüncesi, Mevlâna'nın insan algısında önemli bir yer tutmaktadır. Yüce Allah'ın ruhlar âleminde insanoğlunun ruhundan almış olduğu düşünülen bir çeşit *misak* ya da *sözleşme* anlamına gelen *elest* kavramı, düşünürümüzün sorumluluk dizgesinde A'raf Suresi'nin 172. âyetinden mülhem bir gerçeklik olarak kullanılmıştır. Bu yüzden Mevlâna'ya göre insan *elest bezmi*'nde Yaratanı ile yapmış olduğu *ahd-i ilâhî*'yi dikkate almalıdır. Ezeli tespit fikrinin en güçlü delili olarak görülen bu kavram, genel olarak sufi düşüncenin başat bir algısı olarak bilinir. Denilebilir ki tarihsel olarak bu ekol, *elest* kavramı üzerinden giderek ruh-beden önceliğine dayalı bir insan sorumluluğu aparatı da geliştirmişlerdir.

“*Elestü bi Rabbiküm? Kâlû: Belâ!*” ifadesinden hareketle Mevlâna, âlemdeki yazıyla *elest*'teki yazının farklı olduğunu ifade eder. Bu iddiasına dayanak olarak da Hz. Âdem'in Cennet'ten kovulma hikâyesini delil olarak getirmiştir. Ona göre bu hikâyede kaza ve kaderin ezeli hükmü insan davranışından öne geçerek, açıkça emre itaatsızlık gibi algılanan farklı bir durumun oluşmasına ortam sağlamıştır. Nefsinin emrine uyup te'vili terk eden insanoğlu, neticesinde cennetten kovulmaya kadar gidebilen bir süreci kendi inisiyatifiyle başlatmış olmaktadır. Bu yüzden Mevlâna'nın düşüncesine göre ezelde belirlenmiş olan kaza fikri; *güneşi örten bir bulut*²²⁴ olarak ifadelendirilmiştir. Kaza ve kader zuhur edince basit bir tuzak bile görülemez, bu nedenle kişi kendinde suç aramamalıdır.

“*Kim ki vermiş yakayı bezm-i eleste ele/ O zamandan beri serhoşca koşar her emele...*”²²⁵ diyen Mevlâna, Yaradan ile ruhlar âleminde yapılmış olduğu düşünülen *misak* kavramının insan davranışlarına olan kapsayıcılığını da şöylece izah etmektedir: “*Mesti-i*

²²¹ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 95.

²²² Mevlâna, *Mesnevî*, s. II, 235, 237.

²²³ Mevlâna, *Mesnevî*, s. VI, 332-333.

²²⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 101.

²²⁵ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 146.

gaflet ile ömrünü ey bâde veren!/ Bu havaya tapınış tâ ne zaman bir söyle!/ Açmışın herkes için cevr ü cefa ebvabını/ Kapadın herkese ebvab u vefayı böyle!../ Hak seninle hani akdetmiş gibi bir misak/ Yakışır mı veresin ahd-i ilâhiyi yele ...”²²⁶

Kaza ve kader düşüncesini sistemleştirirken genel olarak *ezelî yazgıya itaat* fikrinden hareket eden Mevlâna,²²⁷ yükümlü olduğumuz hayat içerisinde insan iradesini aşan bazı şeylerin varlığını kabul etmektedir. Ona göre böyle durumların zuhuru esnasında âdemoğluna düşen; hakkında tespit edilmiş olan kazanın hükmüne sarılmak ve ezeldeki bu yazgıya kesinkes itaat etmektir.²²⁸ Aksi durumlar insanın helâkini çabuklaştırıcaktır. Zira dünya üzerindeki yaşantılarımız sanal gerçekliklerdir. Herkesin asıl gerçeği *elest*'teki belirlenimin kodları arasında gizlenmiştir. Bizler bu yazının tespitli durumundan dışarı çıkamayız. Çünkü hakikatin yalnızca ufakık bir tarafı bizim yanımızda durmaktadır. Bu algıya göre insanın mutlak akıbeti, Yüce Tanrı'nın yanındaki değişmez yazının içerisinde mündemiçtir. Yaşadığımız gerçeklikler, hakiki durumları değil, ödünç alınan geçici gerçeklikleri ifade ederler. Neticede Mevlâna, *ezelî yazgının öncelikli olması düşüncesini* Kur'an'dan seçmiş olduğu somut olgularla şöylece ifade etmiştir:

“...Mûsâ' ya göre sopasının adı asâ; Yaratan yanında ise ejderha idi/ Bu âlemde Ömer'in adı puta tapandı; halbuki ta elast'te onun ismi mümindî/ Bizim yanımızda adı meni olan şey, Hak yanında şu benlikle zâhir olan sûretti/ Bu meni yokluk âleminde vardı; eksiksiz, artıksız aynen Tanrı'nın ilminde mevcuttu/ Hasılı Tanrı indinde sonumuz ne olacaksa hakikatte adımız o olmuştur/ Tanrı, insana akıbetine göre bir ad koyar. Halkın taktiği ödünç ada göre değil.”²²⁹

II-MEVLÂNA'NIN İRADE, CEBİR VE KADER ALGISI

Mevlâna'ya göre insanın hesap verebilir bir varlık olarak yaratılmış olması, aynı zamanda onun kendisine sunulmuş olan her türlü yükümlülüğün altından kalkabilecek donanımlarla var edilmesinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu gerçek kutsal metinlerde defaatle tekrar edilmiş olmasıyla artık yadsınamaz bir hâl de almıştır. İnsanın donanımı onun sınırlarını tayin ve tespit eden belirgin bir vasfı olmaktadır. Bu nedenle ilk yaratılıştaki konuşmayı iyi kavrayabilirsek, insanın; melek, cin ve şeytandan daha üstün ve daha farklı bir nitelikte halk edildiğini şüpheye mahal kalmayacak bir netlikte görebiliriz. Onun insan anlayışının temeli üstünlükle değil, yükümlülükle ifade edilmiştir. Binaenaleyh Yüce Allah, dünya yaşamı boyunca işlemiş olduğu eylemlerinden sorgu sual edeceği varlığı, kendi iradeli eylemlerini yapabilecek bir kuvvette yaratarak, insana olan güvenini de izhar etmiştir. Bu nedenle de insanın kaderi, kendi eylemlerinden mutlak manada hesap verebileceği bir formatta dizayn edilmiş olmasıyla anlaşılabilir bir düzenleme içerisinde takdir edilmiştir. Zira onun düşüncesine göre olması gereken sorumluluk anlayışı,

²²⁶ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 110.

²²⁷ Lewis, age, s. 458.

²²⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 101.

²²⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 100.

yükümlülük değerlerini oluşturan yapma iradesiyle de mutlak manada uyumlu bir korelasyonu da içermelidir.

II. a. Mevlâna ve Kişisel Sorumluluk

Mevlâna düşüncesinde *hesap verme* olgusu başat bir yer tutmaktadır. Aslında bu algının dayandığı esas düşünce, *sorumlu insan* modeli üzerinde yükselmektedir. İnsanın kendi eylemlerinden hesap vermeden hiçbir yere gidemeyeceği kabulü, kişisel sorumluluğun da merkez duygusunu anlatır. Hesap vereceğimiz her türlü eylemimiz iradî davranışımız olduğuna göre, Âhret'teki sorgunun da bu tercihler üzerinden işlerlik kazanması kadar sağlıklı bir yaklaşım olamaz. Nitekim Mevlâna, bu sorumluluğu hesap verilecek şeylerin rasyonelliği üzerinden giderek kurgulamış ve insanın yükümlülüklerini ön plana çıkarmak istemiştir:

*“Hisap günü bu üç suale cevap vermeyen mü'mine bir tarafa adım attırılmaz. Bunlardan birisi; ömrünü nerede infa ettiği ,ikincisi; gençliğini nerede eskittiği, üçüncüsü de nereden kazanıp nereye infak eylediğidir!..”*²³⁰

Mevlâna, insanın yapıp etmelerini doğrudan etkileyen ezeli yazıyı kabul etmekle beraber, ontolojik anlamda var edilmiş olan insanın iradî eğilimlerine de büyük önem vermektedir. Ona göre Allah'ın takdiri, kulun bu eğilim ve karakterini dikkate alarak şekillenmiştir.²³¹ Bu nedenle de kader, insan eğilimlerinden büsbütün soyutlanmış bir yazı değildir. Nitekim o, kişisel istek ve arzuların ezelde bilinmesi hususundan hareketle, bütün davranışlarımızın ilâhî ilmin kontrolü altında olduğunu da kabul etmektedir. Ancak bu demek değildir ki, insan yaptığından sorumlu değildir. Ya da insan kendi isteğinin dışında bir şey meydana getirmektedir. Mevlâna'ya göre bu sürecin en güçlü tanığı ezeli ilmin kapsayıcı mahiyetidir. Zira ona göre iradeli fiillerde halkedilmiş olan meyil ve kudret,²³² kişisel sorumluluğun da verili olan temel değerlerinden kabul edilmelidir. Aşağıdaki paragrafta Mevlâna'nın bu düşüncesi sarıh bir şekilde izah edilmiştir:

“Sen beytin tefsirini Kur'an'dan oku. Tanrı “Attığın zaman sen atmadın”²³³ dedi/ Biz bir ok atarsak, atış, bizden değildir. Biz, yayız, o yayla ok atan, Tanrı'dır/ Bu “cebir” değil cebbarlığın manasıdır. Cebbarlığı anış da, ancak Tanrı'ya tazarru ve niyaz içindir/...Mademki görmüyorsun; Tanrı'nın cebrinden bahsetme! Görüyorsan hani gördüğünün nişanesi?/ Hangi bir işe meylin varsa o işte kendi kudretini apaçık görür durursun/ Hangi işe meylin ve isteğin yoksa... Bu Tanrı'dandır diye kendini Cebrî

²³⁰ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 108.

²³¹ “Kaza ve kader, herkesçeğe bir heves vermiş, herkesçeği bir hevese düşürmüş; kaza, kader bana da yol hediyesi olarak onun aşkını getirmiş.” Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, s. VII, 187.

²³² “Tanrı herkesi bir iş için getirir dünyaya, bizi de işsizlik, hünersizlik san'atı için getirdi/ Her gün zerrelere gibi o ışığın önünde oynar dururuz; her gece yıldızlar gibi ay yüzü sevgilinin çevresinde döner dolaşırız.” *Dîvân-ı Kebîr*, s. I, 73.

²³³ Enfâl Suresi, 8/17.

yaparsın!// Peygamberler dünya işinde cebrîdirler, kâfirler de âhiret işinde/ Peygamberlerin âhiret işinde ihtiyarları vardır, cahillerin ise dünya işinde.”²³⁴

Mevlâna, insanın hesap vereceği alanlarda kişisel sorumluluğu iptal eden mutlak cebr anlayışını reddetmekle, insanın çalışmasını öne çıkaran bir düşünsel eğilimin de taraftarı olduğunu deklare etmiş gibidir.²³⁵ Bu yüzdendir ki düşünce tarihi itibarıyla insan sorumluluğunu iptal eden cebr meselesini, aklın formatları içerisinde ele alan Mevlâna, bu fikrî eğilimin aklen mümkün olmamasının nedenlerini, *Mesnevî*'de geçen bir diyalog üzerinden işlemiştir. Onun belirttiğine göre üç düşünce mensubu arasında geçen şu diyalog, sünnî, cebrî ve sofist anlayışın temel karakterlerini ortaya koymaktadır. Sorgulayıcı bir diyalog müsameresi tarzında ele alınan bu mükâleme, Mevlâna'nın da fikrî olarak nerede durduğunun bir ispatı niteliğinde güçlü ipuçları barındırmaktadır:

“...Akıl bakımından cebir, kadere inanmamaktan daha rezilce bir iştir. Çünkü cebrî olan, kendi duygusunu inkâr ediyor demektir/ Kaderi inkâr eden hiç olmazsa duyguyu inkâr etmiyor. Oğul, Tanrı işi duyguya sığmaz ya/ Fakat Ulu Tanrı'nın işini inkâr edense âdeta delilin delâlet ettiği şeyi inkâr ediyor demektir/ Kaderi inkâr eden, duman vardır da ateş yoktur, kandilin ışığı, hiçbir ışık olmadan aydındır demektir/ Cebrî ise ateşi görür de inadına ateş yok der/ Ateş, eteğini tutuşturur, yakar, yine ateş yoktur der. Karanlık eteğini dolaştırır, yere kapaklanır, yine karanlık yok eder/ Hâsılı bu cebir davası, sofistliktir. Onun için de Tanrı'yı inkâr edişten beterdir/ Tanrı'yı inkâr eden, âlem vardır, Tanrı yoktur. Yarabbi diyene icabette bulunamaz, yoktur ki der/ Hâlbuki bu, dünya hiç yoktur der. Sofist, tereddütler, ıstıraplar içindedir/ Bütün âlem, ihtiyarı ikrar eder, emrin nehyin, şunu getir, onu getirme demenin hak olduğunu söyler de/ O, daima emir ve nehiy yoktur. Yapılan işler, dileğimizle değildir deyip durur/ Arkadaş, duyguyu hayvan bile ikrar eder. Fakat bu husustaki delil, pek incedir/ Zira biz, ihtiyarımızı duyarız. Bize bir işi teklif etmek, yerindedir.”²³⁶

‘Kulda ihtiyar yoktur’ diyen Cebrîler ile: ‘Kader yoktur, kul kendi ihtiyarı ile yapar’ diyen Kaderîler’in sözlerini karşılaştıran Mevlâna, ikinci eğilimi daha *ehven-i şer* kabul etmektedir. Ona göre kişilerin yaptıkları kötülükler yüzünden pişman olmaları, onların ihtiyarlarının olduğuna açık bir delildir. Mevlâna, bu düşüncesini temellendirirken, günlük hayatın içerisinde seçtiği etkileyici örnekleri peşi sıra sıralamakla, muhatabının delillerini de çürütmek istemiştir. Ona göre, günlük hayatta başımıza gelen sel, hırsızlık, sarkıntılık, rüzgâr, suç işlediğinde küçük çocuklara kızmayıp, velilerinden hesap sorma eğilimi, devesini bağlamayana kızmamız, tehlikeli şeylerde önlem alma alışkanlığımız... gibi şeyler, kulda ihtiyarın olmadığını değil, aksine kişisel seçimlerimizin kaderimizi

²³⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 50-51.

²³⁵ Mevlâna'ya göre insanda mevcut olan cebr eğilimi kaderin objektif sonuçlarına duyulan korkudan kaynaklanmaktadır. İnsanlar, kişiler kaderlerinde takdirli olan sorumluluğu almamak için, sorumsuz olmayı tercih etmektedirler. Bu netice ise ilgili eğilimin sahibi olan insan için katlanılası bir durum olarak görülmektedir: “Kaderin heybetinden cebre yüz tutuyorlar, yol kesiciler korkusuzdan birisini bile kılavuz alamıyorlar/ Evet, yiğitliğin şartı aşırı deliliktir; aklı başında olan hiçbir kimse erliğe, yiğitliğe kalkışamaz.” Mevlâna, *Dîvân-ı Kebîr*, s. II, 438.

²³⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 246-247.

belirleyen en etkili unsurlardan olduğunu ifade eder. Nitekim cebrî düşüncüyü acizlik ve cahillik olarak değerlendiren Mevlâna, iradeli fiillerinde kulun mutlak sorumluluğunu ifade eden bir düşüncede olduğunu şu şekilde dile getirmiştir:

“Kulda ihtiyar yoktur diye Tanrı’dan güya aciz ihtimalini gidermeye kalkıştın ama onu cahil, ahmak ve aptal yaptın/ Kader yoktur, kul, kendi ihtiyariyle iş yapar demekle hiç olmazsa aciz yoktur, hatta olsa bile cahillik, acizlikten beterdir/...Tanrı’dan başkasında ihtiyar yoksa suçluya ne kıızıyorsun?/ Neden düşmana karşı diş biler durursun? Nasıl onun suçunu, kusurunu görürsün?/ Evin damından bir odun kırılıp düşse de seni adamakıllı yaralasa/ Hiç o tahta parçasına kızarmısın, hiç ona kinlenir misin?”²³⁷

İnsanın iradeli fiillerinde kişisel sorumluluk düşüncesini merkeze aldığı için, hırsızın yaptığı işi Tanrı’nın takdirine bağlamasını şiddetle eleştiren Mevlâna, negativite ve sorumsuzluk içeren bu düşünce eğiliminin aslında insanın değil, Şeytanın bir yaklaşımı olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre kaza ve kader insandaki ihtiyarı gideremez. Halkın yapıp ettiklerinde hesap verebilmesi için ihtiyara sahip olması gerekmektedir. İnsanın ihtiyarını Tanrı’nın ihtiyarı meydana getirmiştir. Onun kudreti kulların ihtiyarlarını gidermez. Kişilerin küfürde bir dileği varsa bunun yaratılması cebir ve sapıklık değildir. Çünkü kişi istemedikçe yoldan çıkamaz. Kullardaki ihtiyarı Rabb’in ihtiyarı var etmiştir. Mevlâna, bu düşüncesini tatlı bir hikâye bağlamında suç-ceza dengesini gözeterek aşağıdaki şekilde anlatmakla, insan sorumluluğunu kaderdeki ezeli belirlenimden farklı bir konuma yerleştirmedeğini de ifade etmiş olmaktadır. Ona göre kaderlerimiz, iradeli varlık olmamızın yegâne yazılım kodlarıdır. Hiç kimse bu ezeli yazılımdan uzak kalamaz. Bireysel sorumluluklarımızdan suçu kadere atarak da kurtulmayı denememeliyiz. Zira insan başıboş yaratılmamıştır:

“Birisi ağacın tepesine çıkmış, hırsızcasına şiddetle ağacı silkiyor, meyvelerini döküyordu/ Bağ sahibi gelip, a alçak dedi, Tanrı’dan utanmıyor musun? Bu yaptığın ne?/ Hırsız dedi ki: Tanrı bağından Tanrı kulu, Tanrı’nın ihsan ettiği hurmayı yerse/ Âdice ne kınıyorsun, ganî Tanrı’nın ihsanını neden kısıkanıyorsun?/ Bağ sahibi, hizmetçisine Aybek, dedi, getir o ipi de şu adama cevap vereyim/ İp gelince hırsız ağaca bir güzel bağladı. Arkasına, ayaklarına vurarak onu adamakıllı dövmeye başladı/ Hırsız, yahu dedi, Tanrı’dan utan, bu suçsuz, günahsız kulu öldürüyorsun.”

“Bir hırsız, şahneye dedi ki: Efendim, yaptığım iş, Tanrı takdiri/ Şahne dedi ki: A iki gözümün nuru, benim yaptığım da Tanrı’nın hikmeti, Tanrı’nın takdiri!// Birisi bir dükkândan bir turp çalsa da a akıllı kişi, bu Tanrı takdiri dese/ Başına iki üç yumruk vurur da bu da Tanrı takdiri dersin, koy turpu yerine!// A herzevekil, bir nebat hususunda bakkal bile bu gadri kabul etmiyor da/ Sen buna nasıl güveniyor, ejderhanın çevresinde dönüp dolaşıyorsun?”²³⁸

²³⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 248-249.

²³⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 250.

Kadercî eğilim, hâlihazır Sünnî düşüncenin başat bir formu olarak bilinmektedir. Bu düşünce okulunun iki büyük kolu olan Eş'arîlik ve Mâtürîdîlik bu hükmün münderecâtında ele alınmalıdır. Üstelik de kadercilik olarak tesmiye edilebilecek olan bu düşünsel eğilim, iki okul nezdinde de küçük farklılıklarla ilâhî belirlenimin mutlaklık sahasında ele alınmıştır. Bu kadercî algı, bazı istisnalar dışarıda tutulacak olursa, düşünce adamları bazında da herhangi bir değişiklik de göstermemiştir. Mevlâna da içerisinde yetişmiş olduğu bu düşünsel eğilimden nasibini almış görünmektedir. Kanaatimizce onun nisbî özgürlükçü tavrı, ezeli yazılımı dışlayan bir değer olarak görülemez.

Mevlâna, cebrî anlayışı savunan bir Mecusî ile kişisel ihtiyarı savunan Sünnî bir Müslüman'ın tartışmasını ifade ederken, esas itibariyle kişileri düşmek üzere oldukları *cebir çölü*'nden kurtarmak istemiş görünmektedir. Ona göre cebir düşüncesi, insanın eşref olan yanlarını göz ardı etmekle kalmaz, Şeytanın düşünce seyrinin takibini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle de irade sahibi olan insanın, düşmanı olan bir varlığın düşünce kodlarını takip etmesi, insanoğlu için yeterli bir düşüş olarak görülecektir. Mevlâna'ya göre, eğer Sünnî düşünce takip edilirse, varoluşsal manada takdir edilmiş olan kıymetimiz yeniden keşfedilecek, bu nedenle de insan kovulduğu mekâna değerlenmiş bir şekilde dönebilecektir:

“Müslüman dedi ki: Ey cebrî, sözümü dinle. Kendi düşünceni bildirdin, söyleyeceklerini söyledin. Şimdi cevap veriyorum, bana kulak ver/ A satranç oynayan, kendi oyununu gördün. Şimdi de uzun uzadıya hasmının oyunun gör/ Kendi özür defterini okudun. Sünnî'nin defterini de oku, ne diye öyle kalakaldın?/ Kaza ve kader hususunda cebrîce ince sözler söyledin. Şimdi macerayı dinle de onun sırrını benden duy/ Şüphe yoktur ki bizim de ihtiyarımız vardır. Duyguyu inkâr edemezsin, bu meydandadır/ Kimse taş gel buraya demez. Kimse bir toprak parçasından vefa ummaz/...Ey yeni, yakası temiz kişi, emir, nehiy, öfke, lûtuף ve azarlama, ancak ihtiyacı olanadır/ Zulümde de ihtiyarımız vardır, sitemde de. Ben, bu Şeytanla nefisten bunu kastettim/ İhtiyar senin içindedir. O, bir Yusuf görmedikçe elini uzatamaz/ İhtiyar ve dilek, nefistedir. Dilediği şeyin yüzünü görür de ondan sonra kol kanat açar/ Köpek uyumuş ama ihtiyarı kayboldu sanma. İşkembeyi gördü mü kuyruğunu sallamaya başlar/ At da arpa gördü mü kişnemeye koyulur; kedi de etin oynadığını görünce miyavlamaya başlar/ İhtiyarın harekete gelmesine sebep görüştür, ateşten kıvılcım çıkarmanın körük olduğu gibi/ Şu hâlde ihtiyarın İblis gibi seni oynatır. Sana vasıtalık eder, Vis'in selamını, haberini getirir/ Dilediği bir şeyi adama gösterdi mi, uyumuş olan ihtiyar, derhal gözünü açar/ Melekler de Şeytanın inadına gönlüne feryatlar salar/ Bu suretle hayra olan ihtiyarını harekete getirmek ister. Çünkü bu göstermeden önce sende şu iki huy da uykudadır/ Şu hâlde ihtiyar damarlarını harekete getirmek için melek de sana yapılacak şeyleri gösterir, Şeytan da/ Sendeki hayır ve şer ihtiyarı, ilham ve vesveselerle birken on olur, on kişinin ihtiyarına sahip olursun.”²³⁹

Mevlâna, sebeplere başvurmayıp çalışmayı reddeden ve bunun yanında boş bir tevekkülü öne çıkaran her türlü anlayışı eleştirir. Ona göre çalışmak kaderde belirtilmiş

²³⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 243-244.

olan esbaba sarılmaktır. Bu nedenle esbaba sarılanlar kaza ile cenk etmezler. Ne yaparsanız yapın olacak olan olur. Ancak bu durum insanın sorumlu olmasını ortadan kaldırmaz. Zira peygamberlerin de eğilimi bu yöndedir. Onlar da tevekkülü çalışmanın neticesindeki bir eylem olarak önermişlerdir. Mevlâna, muhalled eseri olan *Mesnevi*'sinde, *Kelile ve Dimne*' den aktardığı bir hikâye ile bu durumu hayvanlar üzerinden işleyerek göz önüne sermiştir. Düşünürümüzün anlattığı hikâyede, kişisel sorumluluk düşüncesinden vazgeçenlerin nihayetinde hayatlarından da vazgeçecekleri gerçeği sarih bir şekilde dile getirilmiştir. Anlatıya göre av hayvanları kendilerini yiyen aslana, gündelik yiyeceğini temin karşılığında kendilerini yemekten vazgeçmesini söyleyince, aslan bunu reddeder. Devamında ise aslan onlara, hayatın hilelerle dolu olduğunu ve yalnızca tevekkül edip akabinde çalışmayı terk etmelerini eleştirerek hayati bir öğütte bulunur. Mamafih aslan o hayvanlara çalışmanın faydasını anlatınca, av hayvanları tevekkülü bırakıp çalışıp kazanmayı tercih ederler. Bu sayede de hayatları kurtulmuş olur:

“Hepsi dediler ki: “Ey hâlden haberdar hâkim! Çekinmeyi bırak; çekinme, insanı kaderin hükümlerinden kurtaramaz/ Kaderden çekinmekte perişanlık ve kötülük vardır, yürü, tevekkül et ki tevekkül, hepsinden iyidir/ Ey kötü hiddetli adam! Kaza ile pençeleşme ki kaza da seninle kavgaya tutuşmasın/ Tanyerini ağartan Tanrı'dan bir zarar gelmemesi için kulun Hak hükmüne karşı ölü gibi olması lazımdır/ Bunun üzerine aslan der ki: “Aslan: Evet, tevekkül kılavuzsa da bu sebebe teşebbüs de, Peygamberin sünnetidir/ Peygamber, yüksek sesle: “Tevekkülle beraber yine devenin ayağını bağla” dedi/ “Çalışan kimse Tanrı sevgilisidir” işaretini dinle; tevekkülden dolayı esbaba teşebbüs hususunda tembel olma” dedi.²⁴⁰ “Tevekkül ediyorsan çalışmak hususunda tevekkül et; kazan da sonra Tanrı'ya dayan!”... “(Bunca tedbirlerine rağmen) o avlanmalarından, o çalışmalarından ezelde verilen kismetten başka bir şey yüz göstermedi/ Hepsi tedbirlerden de aciz kaldılar, çalışmadan da; ortada Tanrı'nın işi ve hükümleri kaldı/ Adı, sanı belli kişi! Kazanmayı bir addan başka bir şey bilme; ey kurnaz ve hilekâr adam! Çalışmayı bir vehimden başka bir şey sanma.”²⁴¹

Kişisel sorumluluk üzerinde sıklıkla durmuş olduğu hâlde, son tahlilde kaderdeki ezeli yazılımları esas alan bir düşünce simetrisi içerisinde olduğu görüle Mevlâna, bu eğilimini Yüce Allah'ın mutlak ve değişmez bir karakter arzeden ilmi çerçevesinde ele almıştır. Bu anlayışın hazır neticesine göre Tanrı'nın ezelde yapmış olduğu takdir, kulun iradesine göre önceliklidir. Başka bir deyişle ezeli takdir, kişisel iradenin tercihlerini de kapsamaktadır. Zira bu takdir, kulun tercihinden önce hâsıl olmuş olan bir bilgi üzerine bina edilmiştir. Öyle ki ilâhî bilginin ezeli oluş niteliği, kişilerin dünya hayatında işleyeceği her fiilden öncelikli olması hasebiyle, ezelde tayin ve tespit etmeye muktedirdir. Bu algıya göre mevcut durumun insanın irâdi eylemlerindeki sorumluluğunu iptal eder bir hususiyeti içerisinde barındırması söz konusu olamaz. Çünkü Yüce Yaratıcı'ya nazaran sonlu varlıklar olan bizlerin eylemleri, tedbir mahiyeti üzerine kurgulanmalıdır ki hesap verilebilirlikten bahsedilebilsin. Aksi takdirde insanın sorumsuz bir varlık olduğu kanaati

²⁴⁰ Mevlâna, *Mesnevi*, s. I, 72-73.

²⁴¹ Mevlâna, *Mesnevi*, s. I, 76-77.

hâsıl olur ki bu netice Kur'anî gerçeklikle de uyuşmaz bir durumun ortaya çıkmasını iktiza eder. Mevlâna'ya göre Allah sevgisi takdire boyun eğmeyi gerekli kılmalıdır. Aşk bunun içerisinde barınmaktadır. Sevgiliden gelene sorgusuz sualsiz razı olmak aşkın biricik lezzetidir. Ancak teslim olan ruhlar böyle bir lezzetten nasibini alabilirler. Gerçek itaat, maşukun yazısına boyun eğmesiyle oluşur. Bu yüzden âşıkın huzurunda tedbirden dem vurulmaz. Vurulsa da kale alınmaz:

“Tanrı'nın takdirini, kendi tedbirinden üstün gören kişi, nasıl olur da kendi tedbirleriyle gönlünü avutabilir?.. Sevgilinin huzurunda tedbirini terk et; filvâki tedbirin de onun tedbirinden, onun kaderinden doğmadır ya!” ²⁴² *“Sen de duygu koyunlarını sür, Tanrı yazısında yay, otlat.”*²⁴³

Mevlâna, kaza ve kaderin ezeli olan hükmünün, varlığın bütünü için mutlak olduğunu ifade ederken, bu kesinlikten özellikle de gök cisimlerinin bile dışarıda tutulmadığını belirtmektedir. Onun düşüncesine göre evreni idare eden kanunlar küllî manada kaderin icrasını iktiza ederler. Bu nedenle varlık ilâhî kaderden bağımsız hareket edemez. Bu ezeli belirlenim, her türlü varlığın her çeşit eylemi için var edilmiş olan kanunlar olarak bilinmelidir. Ona göre ilâhî yazı, kulun çaresini engellemekle kalmaz, varlığın iradesini de kendi pervanesi etrafında dolandırarak hâkim bir nitelik olarak kudretini de ifa etmektedir :

“Nerde âlemde bu iki hâlde dayanabilen bir adam ki bugün ona canımı feda edeyim/ Bunu duyan, nadir bulunur bir şey arıyorsun, fakat kaza ve kaderden gafilsin dedi iyi bak/ Sen fer'e bakıyorsun; asıldan haberin bile yok. Biz fer'iz, asıl olan kader hükümleridir/ Kaza ve kader, dönüp duran gökyüzünün bile yolunu kaybeder. Yüzlerce utarit'i kaza ve kader aptallaştırır/ Çare âlemini daraltır, demirle mermeri bile eritir, su hâline getirir.” ²⁴⁴

Mevlâna, iman ve küfür olgularını esas itibariyle kaderdeki ezeli yazılımin içerisinde görse de, sonucun şekillenmesinde kişilerin iradelerinin de devrede olduğunu kabul etmektedir. Onun kader ve kaza düşüncesine göre ezeli ilim olacak olan bütün detayları tespit ettiği için, bireylerin irade beyanları o yazının mahiyetine göre şekillenmiştir denilebilir. Yüce Tanrı kulun hangi yönde irade beyan edeceğini önceden bildiği için, netice olarak kesin tespiti de o minval üzerinde yapmıştır. Bu nedenle kişiler, imana gelip-gelmemenin kendi eylemleri olduğunun bilincinde olmalıdırlar.

Düşüncelerini sistemleştirirken yalnızca İslâm algısı üzerinden hareket etmeyen düşünürümüz Mevlâna, yaşadığı geniş coğrafyanın dâhilinde olan bütün dinsel olgu ve hükümlerden de geniş bir şekilde faydalanmasını bilmiştir. Onun evrensel kriterlere mâtuftu bu metodu sayesinde, etrafında olan diğer din mensupları²⁴⁵ arasında bile güçlü bir

²⁴² Mevlâna, *Mesnevî*, s. II, 81.

²⁴³ Mevlâna, *Mesnevî*, s. II, 249.

²⁴⁴ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 237.

²⁴⁵ Galip Atasağun, *Mevlânâ Celâleddin Rûmî ve Mesnevî'de Bahsedilen Dinler*, Konya 2001, s. 51, 112, 125, 131, 134, Mehmet S.Aydın, *age*, s.140-141.

kavramsal birliktelik sağlanmış ve sosyal katmanlar arasında dilsel anlamda etkinliği yüksek bir kurbiyet de geliştirilmiştir. Bu yaklaşımın nihayetinde ise Mevlâna'nın anlaşılabilirliği üzerinde büyük katkısı olan kalıcı beraberlikler zuhur etmiştir.

Mevlâna, kişisel iddialarını kurgularken yaşadığı ortamın dinsel geleneklerini de dikkate almış, hatta kendi inanışlarını delillendirme süreçlerinde rekabet içerisinde olduğu farklı inanç kümelerinin argümanlarını büyük bir ustalıkla da kullanmıştır. Aşağıdaki pasaj bu algının harekete geçmiş bir dokümanı olarak düşünülebilir. Zira Mevlâna, iradenin kişisel boyutlarını savunurken muhatap aldığı kişiler üzerinden giderek sağlamalar da yapmıştır. Mevlâna, bu konudaki kişisel iddiasını delillendirirken, dine davet hususunda Müslüman ile Mecusî arasında geçen şu diyalog üzerinden görüş beyan ederek, fiiller hususunda insanın sorumluluğunu merkeze alan bir bakış açısını da yerleştirmek istemiştir denilebilir:

“Bir adam, Mecusî'nin birine, gel de Müslüman ol, Müslümanlar arasına karış dedi/ Mecusî: Tanrı dilerse imana gelirim. İhsanını çoğaltırsa yakın elde ederim dedi/ Müslüman dedi ki: Tanrı, senin imana gelmeni ister, canını cehennemden kurtarmak diler/ Ama kötü nefsin, o çirkin Şeytanın seni küfür tarafın, kilisenin bulunduğu yere çekmektedir/ Mecusî: Ey insaf sahibi dedi, madem ki onlar üstün, ben de güçlü kuvvetli olana dost olurum/ Üstün olana dost olabilir, beni daha fazla ve kuvvetle çekenin bulunduğu yere gidebilirim/ Tanrı, benden adamakıllı öz doğruluğu istiyormuş. Dileği yerine gelmedikten sonra ne fayda?/ Nefis ve Şeytan, kendi dileğini yürüttükten sonra Tanrı inayeti kahroldu, paramparça oldu demektir.”²⁴⁶

Netice olarak denilebilir ki, Mevlâna'ya göre kullar dünya hayatında iken kendi irade beyanları neticesinde işlemiş oldukları fiillere bahane bulma çabası içerisine girmemelidirler. Çünkü fiiller kulların işledikleri veya işlemek için irade beyan etmiş oldukları gerçekliklerdir. Ancak onların işlediklerinin ezelde takdir edilmiş olmaları hususu, kulların fiilleri için bir bahane olarak algılanamaz. Zira ezeli ilmin kapsayıcı mahiyeti kulların sorumluluk alanlarındaki bir yetenek değildir. Bilakis kendi fiili için irade beyan etmiş olması kulların sorumluluk alanlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle: *“Tanrının dilediği olur”* ifadesini kendi imansızlıklarına kalkan olarak kullananların yanlış yolda olduğunu ifade eden Mevlâna, O'nun emrinin fiil haline gelmeden önceki durumlarda dönüşebilmesinin imkânını yazının ezeli olması üzerinden işlemektedir. Kulun iradesinin var edilmiş olması bu ezeliğin başlıca kanıtı sayılmalıdır. Mamafih fiillerin işleniş bakımından ele alınmış olan bir ezeli oluş fikri, gelecek bütün detayları bilmeyi ve öylece de takdir etmeyi mutlak manada iktiza eder. Hâlihazırda bu iktizanın mütemmim cüzleri de Mevlâna düşüncesinde aşağıdaki şekilde telâfüz edilmiştir:

“Hâşa, Tanrı, neyi dilerse o olur. O, mekân âleminde de hâkimdir, mekânsızlık âleminde de/ Hiçbir kimse, O'nun ülkesinde onun emri olmadıkça bir kılı bile

²⁴⁶ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 238-239.

kımlıdatamaz/ Mülk O'nundur, ferman O'nun. Onun kapısında en aşağılık köpek, Şeytandır."²⁴⁷

II. b. Mevlâna Düşüncesinde Bir İnkâr Prototipi Olarak Şeytan Algısı

Mevlâna, kulun iradeli eylemlerine büyük bir vurgu yapmasının yanında, buna paralel olarak insanın şeytan tarafından yoldan çıkarılabileceği fikrini de savunmaktadır. Ona göre Şeytan'ın tuzağına düşmek kişilerin konumlarıyla ilgili bir husus değildir. Bu düşünüş herkes için muhtemel bir seçenek olarak mevcudiyetini korumaktadır. İradelerine hâkim olabilenler ancak bu tehlikenin yakın ve uzak kurgularından emin olabilirler. Nefsinin esiri olanlar ise, kim olurlarsa olsunlar Şeytan'ın hilelerine düşme potansiyelini taşıyan bireyler olarak görülmelidir. Bunun için Mevlâna, Ben-i İsrail devrinde yaşanmış olan bir hikâye üzerinden meramını anlatmak istemiştir. Onun anlattığına göre, âlim ve zâhit bir kişi olan Bersisa, güzel bir kadınla olan gayr-i meşru ilişkisi yüzünden katil olmuş ve bu sürecin sonunda ise imanını da şeytana kaptırmıştır.²⁴⁸

Mevlâna, şeytanın inkârının kendi kibri yüzünden olduğunu belirterek, ilâhî emirleri gönülle değil, akılla algılamaya kalktığı için yoldan çıktığını ileri sürmektedir. Ona göre Yüce Allah'ın emir ve yasakları öncelikle kalben kabul edilirler. Aklın kabulü ise bu sürecin sonunda oluşmaktadır. Eğer anlamadaki önceliği akla verirsek, Şeytan'ın düştüğü tuzağa çekilebiliriz. Bunu için kişilerde öncelikli olarak aşk ve marifet bilgisi bulunmalıdır. Başkalarına zekâ taslamak yaratılmışların haddi değil, Şeytan'ın eğilimidir. İblis'ten uzaklaşıp, Âdem'e yakınlaşmak istiyorsak, bize getirilmiş olan tebliği bütün kalbimizle onaylamalı ve bizden istenilenleri sorgusuz yerine getirmeliyiz. İşte o zaman gerçek kulluğun gereği tam olarak yerine getirilmiş olur :

“Ey yüzü nurlu çocuk, “Rabbimiz, biz nefsimize zülmettik” demeyi babandan öğren!// O ne bahaneler buldu, ne hileye kalkıştı, ne de düzen bayrağını yüceltti// Fakat İblis, bahse girişti, benzin kırmızı, beni sen sararttın/ Renk senin verdiği renktedir. Beni boyayan sensin; suçumun da aslı sensin, uğradığım âfetin, dağlandığım dağın da, dedi!// Kendine gel de: “Rabbim bima ağveytenî”yi oku. Oku da cebrî olma, ters bir kumaş dokumaya kalkışma!// Cebir ağacına ne vakte dek sıçrayıp çıkacak, ihtiyarını bir yana bırakacaksın?// İblis ve soyu soppu gibi Tanrı'yla savaşta, mübahasedesin/ Eteklerini çemrer de isyana öyle koşar, gidersin. Bu kadar hoşlukla, bunca istekle cebir olur muymuş hiç?/...Nefsin neyi isterse ihtiyarın var, fakat aklının istediği şeyde mecbursun ha!// Bahtı yaver ve talihi kutlu olan bilir ki akıl ve zekâ taslamak İblis'tendir, aşk Âdem'den!// Akıl ve zekâ, denizde yüzgeçliğe benzer. Bundan az kişi kurtulur ve yüzgeçlikte bulunan nihayet gün gelir, gark olur gider/...Akli, Mustafa'nın önünde kurban et. Hasbiyallah de, yani Tanrım bana yeter!//...Akıl ve zekâ, sana kibir ve gurur verir. Aptal ol da gönlün doğru

²⁴⁷ Mevlâna, *Mesnevî*, s. V, 240.

²⁴⁸ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 62-69.

*kalsın!/ Aptallık dediğim halka iki kat maskara olan adamın ahmaklığı değildir. Bu aptallık, ona hayran olan adamın aptallığıdır!”*²⁴⁹

Genel olarak sūfî düşüncede, özel olarak da Mevlâna'nın kurmuş olduğu sistemde *İnsan-ı Kâmil* projesi²⁵⁰ başat bir yer tutmaktadır. Tasavvufî eğitimin amacı da bu davranışın müritler arasında revaç bulması, hatta bütün olarak müritler bazında kişiliklere kodlanmış olmasıdır. İlgili düşüncenin ateşli bir taraftarı olan Mevlâna'nın insan anlayışında, ilâhî kaynaktan tevdî edilen sorumluluğu yüklenmek kişilerin *cehalet* özelliğine bina edilmiştir.²⁵¹ Onun düşüncesine göre adı geçen '*cahil olma*' durumu, yüklenilmiş olan mesajın kıymet ve değeri hakkında yetersiz olan bilgi ile eş anlamlıdır. Sorgusuz sualsiz kendisine önerilmiş olan emaneti yüklenmiş olan insanın bu cehaleti yüzünden dünya hayatında başına gelmeyen de kalmayacaktır. Zira mesajın niteliğini insanoğlundan daha iyi bilen dağlar ve taşlar, neyi yükleneceklerinin farkında oldukları için bu sorumluluktan şiddetle kaçınmışlardır. İnsan ise büyük bir cesaret örneği sergileyerek bu yükümlülük altına girebilmiştir.²⁵² Ters açıdan bu işin iyi bir tarafı da olduğunu hissettiren düşünürümüz, nihaî kanaatlerini serdederken esas itibariyle âdemoğlunun *cehaletine* vurgu yapmıştır: "*İnsan cehaleti yüzünden emanet ve yükünü sırtına almıştır.*"²⁵³

Mevlâna, insanın *eşref-i mahlûkât* olarak yaratılmış olduğu fikrini ısrarla savunmaktadır. Nitekim o bu düşüncesini, *eşref-esfel* karşıtlığı ilkesi gereği yeniden ele alarak, İsra Suresi'nin 70. âyetindeki *Âdemoğullarını mükerrem kılmışım* ifadesiyle beraber açıklamıştır. Onun hâlihazır düşüncesi, *çaresizlik*²⁵⁴ üzerindeki vurguyla pekişmiş olsa da, etik değer olarak insana olan güvenin bütün açılımlarını Mevlâna'nın fikriyatında bulabiliriz kanaatindeyiz. Kendi nefsi hakkında zalim olması hasebiyle, yüklendiği emanetin öneminden haberdar olmayan insanoğlunun, yine de büyük bir sorumluluk altına girdiğini ihsas ettirir eğilimleri vardır. Ona göre *Allah bilinci*²⁵⁵ bu sorumluluğun yüklenilmesindeki yegâne cesur niteliktir.

Mevlâna'nın şerefli insan anlayışının merkezinde *günâhın farkındalığı* düşüncesi başat bir yer tutmaktadır. Ona göre insanı insan yapan şey, onun günâh işlememesi değil, işlediği günâh ve hatalardan özür dileyebilme yeteneğidir. İnsanın en değerli vasfı da budur. Zira bu vasıf bizi diğer bütün varlıklardan farklı bir konuma yükseltmiştir. Bu eğilimimiz sayesinde Şeytan'dan daha değerli bir iş yapmış olmaktayız. Çünkü Şeytan, işlemiş olduğu her türlü hatasını savunarak Yüce Allah'ın rahmetinden kovulmuş, insan ise

²⁴⁹ Mevlâna, *Mesnevî*, s. IV, 114-116.

²⁵⁰ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 18. "*İnsan-ı kâmil'in şu âlemde bir alâmeti olsaydı/ İlâhî olan remizlerin kâffesine gönül tariki ile tercüman olurdunuz...*" M. Muhlis Koner, *Mesnevî'nin Özü*, Tablet Yayınları, Konya 2005, s. IV, 46-47. İsmail Yakıt, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s. 38.

²⁵¹ Mevlâna, *Fîhi Mâ-Fîh*, s. 27.

²⁵² "*Tanrı emanetine gök bile dayanamadı; fakat Tebrizli Şems onları yeryüzüne nasıl da yayıyor.*" *Dîvân-ı Kebîr*, s. IV, 28.

²⁵³ Ahzâb Suresi, 33/72.

²⁵⁴ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 20.

²⁵⁵ Mevlâna, *Mecâlis-i Seb'a*, s. 210.

işlemiş olduğu suçlarda kendi hatasını itiraf edip, ilgili günâhlardan samimi bir dille tövbe ederek Rabbinin engin bağışlamasına sığınmıştır. Bunu başarabilen âdemoğlu ise, neticede kendi kurtuluşunu kibir ateşinden uzaklaşarak sağlama yolunda güçlü bir adım atmıştır denilebilir.

Mevlâna düşüncesinde insanın üstünlüğü, kişisel edimlerin neticesine bağlanmış bir durumda ifade edilmiştir. Bu durumun iktizasına göre ise, bağışlanma şansını kendi elinde bulunduran insanoğlu, bütün sistemini hatayı kabul edip özür dileme üzerine kurarken, Şeytan ise suçu başkasına atmakla kendisini temize çıkarmak istemiştir. Kur'an-ı Kerim'de geçtiği şekliyle Hz. Âdem'in dile getirmiş olduğu: *Rabbena zalemna*²⁵⁶ ifadesi, hatayı kendisine isnat etmesinin temel kriteridir. Bu eğilim aynı zamanda Yüce Allah'ın büyüklüğünün de ifadesi olarak anlaşılmalıdır. Bu şekliyle insanoğlu, Cenâb-ı Hakk'tan tövbe dileyerek Yüce Rabbi'nin bağışlayıcılığına sığınmış ve O'nun ulûhiyetini bu şekilde korumak istemiştir. İblîs ise: *Bima ağveytenî*²⁵⁷ ifadesiyle işlemiş olduğu suçu kaderdeki yazılıma atfederek kişisel sorumluluktan kaçınmak istemiştir. Şeytanın işlemiş olduğu suçtaki bütün sorumluluğu Yüce Tanrı'ya yüklemesini eleştiren Mevlâna, kişisel edimlerimizden hâsıl olan her türlü sonuca katlanmamız gerektiğini şu şekilde dile getirmektedir:

“Hakk'ın yaptıklarını da gör, bizim yaptıklarımızı da. Her ikisini de gör ve bizim de yaptığımız işler olduğunu bil, zaten bu meydanda/ Ortada halkın yaptığı işler yoksa her şeyi hak yapıyorsa, şu hâlde kimseye ‘bunu niye böyle yaptın?’ Deme!/ Tanrı'nın yaratması, bizim yaptığımız işleri meydana getirmedi. Bizim işlerimiz, Tanrı işinin eserleridir/ Söz söyleyen kimse, ya harfleri görür yahut manayı. Bir anda her ikisini birden nasıl görebilir?/...Ey oğul! Tanrı, her şeyi muhittir. Bir işi yapması, o anda diğer bir işi yapmasına mani olamaz/ Şeytan: ‘Bima ağveytenî’ dedi, o alçak ifrit, kendi fiilini gizledi/ Âdem ise: ‘Zalemna enfüsena’ dedi; o bizim gibi Hakk'ın fiilinden gâfil değildi/ Günâh ettiği hâlde edebe riayet ederek Tanrı'ya isnat etmedi, Tanrı'nın halkettiğini gizledi. O suçu kendine atfettiğinden ihsana nail oldu/ Âdem, tövbe ettikten sonra Tanrı, “Ey Âdem! O suçu, o mihnetleri, sende ben yaratmadım mı?/ O benim takdirim, benim kazam değil miydi; özür getirirken niye onu gizledin? dedi/ Âdem: “Korktum, edebi terk edemedim” deyince, Tanrı: “İşte ben de onun için seni kayırdım” dedi/ Hürmet eden, hürmet görür. Şeker getiren badem şekerlemesi yer/...Her iki hareketi de bil ki Tanrı yaratmıştır; fakat bu hareketi, onunla mukayeseye imkân yoktur/ İhtiyarınla el oynatmadan pişman olabilirsin; fakat titreme illetine müptelâ bir adamın pişman olduğunu ne vakit gördün?...Akıl bahisleri hüküm sürdüğü sırada Ömer ile Ebülhâkem sırdaştı...”²⁵⁸

SONUÇ

Anadolu' da yetişmiş büyük mutasavvıflardan birisi olan Mevlâna Celâleddîn Rûmî, insanı ve onun bilinçli olarak yapmış olduğu eylemlerini merkeze alan özgürlükçü

²⁵⁶ A'raf Suresi, 7/23.

²⁵⁷ A'raf Suresi, 7/16.

²⁵⁸ Mevlâna, *Mesnevî*, s. I, 119-120.

bir *beşer* anlayışını sistemleştirmesiyle de bilinir. Bu nedenle Mevlâna, insanın sorumluluğunu ortadan kaldıran cebrî anlayışı büyük bir dikkatle reddetmiş ve muhakeme edilecek olan insan algısının merkezine ise beşer olma vasfının en değerli niteliği olan sorumluluk düşüncesini yerleştirmiştir. Ona göre insan denilen varlığın dünya yaşamındaki birincil ödevi, kendisine tevdi edilen görevleri sorumluluk bilinciyle ifa etmekten ibarettir. İnsanın bu güçlü yönü onun Tanrı katındaki *eşref* vasfının da temelini oluşturmaktadır. Bu vasıf sayesinde ki insanoğlu, yaratılmış olan diğer varlıkların fevkinde bir konumda dünyaya gönderilmiştir.

Bu noktada şunu da ifade edebiliriz ki, Mevlâna'nın ezeli yazgı anlayışı, insan sorumluluğunu bütünüyle iptal edecek bir formatta kurgulanmadığı için, kişisel eylemlerdeki nisbî sorumluluk ilkesi, her hangi bir zedelenmeye maruz bırakılmamıştır. Ona göre yaratılmış olan her varlık, kendi yaşamsal ilkelerinin merkezindeki bir fiili gerçekleştirmekle sorumlu tutulmuştur. Bu nedenle şeytan, cin veya melek insanın iradesini aşarak ona kötülük veya iyilik yaptırma şansına sahip değillerdir. Donanımları gereği onların davetlerini duyan ve değerlendiren insanoğlu ise, bu çağrılara verdiği cevaplara göre hesap vermekle yükümlü tutulmuştur. Yani insan kendisine sunulmuş olan çağrılara göre değil, onlarla olan eylemsel bağlantılarından mesuldür. Zaten insan denilen varlığın sırrı da burada yatmaktadır.

Denilebilir ki Mevlâna Celâleddîn, kısmî bir nitelikte de olsa *sorumlu insan* projesinin sûfi ayağındaki en güçlü temsilcilerden birisi sayılabilir. Bu nedenle onun bu projesi, Ehl-i Sünnet düşüncesinin içerisinde mevcut olan klâsik kader algısının tam olarak merkezine oturmaktadır. Ayrıca onun bu düşünsel eğilimi, kaderci algının sosyo-kültürel düzeyde yaygın bir şekilde tahkim edilmesindeki başat bir argüman olarak da bilinir. Bu nedenle Mevlâna'nın insan düşüncesinde hâlihazırda kullanılmış olan, *ezeli yazgı, ilim, özgür irade, kader, kaza, ecel, rızık* ve *elest* kavramlarının hepsi de bir şekilde *ruhlar âlemindeki-elest meclisi*'ndeki verilmiş sözle uyumlu bir nitelik de arz etmektedir. Mamafih Mevlâna'nın ezeli yazgının kaynağı olarak göstermiş olduğu *misak* anlayışını, tayin ve tespitli kader anlayışından bağımsız olarak ele alamayız. Zira onun düşünce sisteminde kurgusal anlamda da olsa bu kavramların birbirleriyle güçlü bağlantıları vardır. Neticede ise onun kişisel özgürlük anlayışı, bu gibi kaderci değerlerin üzerinde inşâ edilmiştir denilebilir.

Netice-i kelâm bâbından dile getirebiliriz ki, gerek düşünürümüz Mevlâna'da olduğu veçhile, tasavvufî öğelerin içselleştirilmiş olduğu sûfi anlayışta, gerekse de, halkın din anlayışını şekillendiren medresenin din anlayışında mevcut olmuş olan kader algısı, doğrudan doğruya Yüce Allah'ın ilim sıfatıyla ayrılmaz bir bağıntıda ele alınmış bir gerçeklik olarak karşımızda durmaktadır. Bu meyanda kendi düşünsel geleneğini kurgulamış olan her düşünür de içerisinden çıkmış olduğu kültürel mirastan şu veya bu şekilde belirli derecelerde etkilenmiştir denilebilir. Mevlâna da bu sosyal yazgıdan vareste değildir. Nitekim Allah-insan ya da Yaratıcı-yaratılan arasında mevcut olan temel farklılıklardan hareketle kader düşüncesini sistemleştirmiş olan Mevlâna, *ezeli yazgı* anlayışının temelini yine *ezeli ilim* kabulünü yerleştirmiştir. Böyle yapmakla o, Tanrısal

olanı beşerî olandan ebedî olarak ayırmakla kalmamış, Tanrısal olanı da mutlak surette beşeri olanın önüne geçirmiş olmaktadır.

Yukarıdaki iddiamızın doğruluğuna delil olarak ileri sürülebilecek bir başka açılım ise, kişisel iradeye dayalı olarak var olmuş olan her türlü fiilimizin, doğrudan ezeli yazgının münderecatında olan *ilim* sıfatıyla olan lineer bağlantısıyla açıklanabilir. Öyle ki Mevlâna' da mevcut hâliyle teşekkül etmiş olan ve yukarıda genel bir panoramasını verdiğimiz ezeli yazgı ve kader düşüncesi, birbirleriyle paralel bir eşikte ilerleyen ve dip değerler açısından aralarındaki simetrik öğeleri de içermesi bakımından bir bütünlük arz etmektedir düşüncesindeyiz. Nitekim insanın yalnızca yaptıklarından sorumlu olacağı düşüncesi bu algının başat bir karakteri olarak karşımızda durmaktadır. Düşünürümüz Mevlâna'nın ilmî müktesebatı bu değerlerin yerleştirilmesinin etkin bir mücadelesi olarak bilinmektedir. Belki de ölümünden yüz yıllar sonra bile onun düşüncelerinin hâlâ bu denli etkin olmasının altında yatan temel saik, makale boyunca izâh edilmiş olan ve de toplumsal ana damarla teğet giden akraba düşüncelerdir.

KAYNAKÇA

- Akdemir, Salih, *Son Çağrı Kur'an*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2009.
- Arasteh A. Reza, *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin Kişilik Çözümlemesi Aşkta ve Yaratıcılıkta Yeniden Doğuş*, çev: Bekir Demirkol, İbrahim Özdemir, Kitâbiyat Yayınları, Ankara 2000.
- Arpağuş, Sâfi, *Mevlânâ ve İslâm (Algı ve Anlatım)*, Vefa Yayınları, İstanbul 2007.
- Atasağun, Galip, *Mevlânâ Celâleddîn Rûmî Ve Mesnevî'de Bahsedilen Dinler*, Sebât Ofset, Konya 2001.
- Aydın, Mehmet, *Mevlâna ve Sufizm*, NKM Yayınları, Konya 2001.
- Aydın, Mehmet S., *İslâm Felsefesi Yazıları*, Ufuk Yayınları, İstanbul 2000.
- Buharî, Ebu Abdullah İsmail, *el-Camius-Sahih*, (I-VIII), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Cebecioğlu, Ethem, *Mevlâna Üzerine Bazı Notlar*, Sami Efendi Vakfı Yayınları, Ankara 2010.
- Fürüzanfer, Bediüzzeman, *Mevlâna Celâleddin*, çev: Feridun Nafiz Uzluk, MEB Yayınları, İstanbul 1977.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî, *es-Sünen*, (I-II), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Koner, M. Muhlis, *Mesnevî'nin Özü*, (I-VI), Tablet Yayınları, Konya 2005.
- Lewis, Franklin, *Mevlânâ Geçmiş ve Şimdi Doğu ve Batı*, çev: Gül Çağalı Güven-Hamide Koyukan, Kabcacı Yayınları, İstanbul 2010.

Mevlâna Celâleddîn, *Dîvân-ı Kebîr*, (I-VII), haz: Abdülbâkî Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1992.

.....*Fîhi Mâ-Fîh*, çev: Billur C. Yılmazyığıt, Parşömen Yayınları, İstanbul 2012.

.....*Mecâlis-i Seb'a*, çev: Mehmet Hulusi, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2001.

.....*Mektubât*, haz: Abdülbâkî Gölpınarlı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985.

.....*Mesnevî*, (I-VI), çev: Veled İzbudak, MEGSB Yayınları, İstanbul 1998.

Müslim, Ebu'l-Hüseyin Haccac, *el-Camius-Sahih*, (I-III), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.

Önder, Mehmet, *Mevlâna ve Mevlevilik*, Aksoy Yayınları, İstanbul 1998.

Sultan Veled, *Maarif*, MEB Yayınları, çev: Meliha Tarıkâhya, İstanbul 1985.

Yakit, İsmail, *Batı Düşüncesi ve Mevlâna*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

Yardım, Ali, *Mesnevî Hadisleri*, Damla Yayınları, İstanbul 2008.